

Ҷн еттинчи фасл. Амир Камариддин хаётининг баёни.

Айтиб ўтилганидек, амир Камариддин ҳокимиятга интиларди. Хар бир амир иложи бори́ча, унга каршили́к кўрсатишга ҳаракат киларди. Шундай килиб, қараит уругидан Кучра ва Ўзбак Темур Амир Темурга яқинлашиш йўлини кидирдилар, кейин тагин душманлик кўзи билан қарадилар. Амир Темур уларга қарши лашқар тортди, ўзи эса вилояти ҳудудида қолди, лашқар билан амир Баҳром қалойирни, Хитой баҳодирни ва Шайх Али баҳодирни жўнатди. Алмату қегарасига етишганда, Ойша Хотун дарёси бўйида қараит уруги одамлари билан жанг бўлди. Жангдан сўнг улар сулҳ тузишиб, Амир Темур қошига қайтишди; у бу сулҳни маъқулламади ва ўзи ўша тарафга жўнади. Бу воқеалар «Зафарнома»да шундай қелтирилади: «Дарҳақиқат, Аллох таоло ҳимматларнинг баландроғини маъқул кўради, пастроғини ёмон кўради, деган ҳикматга биноан Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳимматлари шу қадар улугъ эдики, бирор ишни бошласа, охирига етқазмагунча қўймас эдилар, бинобарин, жанг майдонини сулҳга алмаштириб, душманга нисбатан мурасасозлик қилган амирлар ҳатти-ҳаракатини рад этди».

Назм:

Айёр тулки – ит агар жангдан товласа бўйин,

Шер билан сулҳ йўлини изласа: аниқ ўйин.

Шу боисдан Ҳазрат олийлари ўша ёкка жўнашга қатъий қарор қилди. Ҳамма ёкка лашқар тўплаш ҳақида фармонлар жўнатилди, ҳамма ёкда қолиб аскарлар ҳаракатга қелишди.

Назм:

Шоҳ қошида бўлди жам қатта лашқар,

Хар бириси майдон кўрган, ҳам музаффар.

Сон-санокда қўл қумидан улар кўпроқ,

Жангда улар душманқарар арслонсиёқ

Бир лашқарқи, гулдурақли булутлардек,

Жанг пайтида ҳужумқордир бургутлардек.

Шу лашқарни бахтиёр шоҳ этди равон,

Саногӣ: қўл қуми, дарахт барғисимон.

Лашқар тоғи жунбуш қилиб борар йўлда,

Қизғинлиғи тоғни ўртар ўнгу сўлда.

Соҳибқироннинг қолибона байроғи Сайрам ва Ёнғи орқали эсон-омон ўтиб, Ҳазрат

Муҳаммад (с.а.в) табарруқ оила ва авлодларига муҳаббати ҳамда эътиқодининг ҳосияти

ва баракотидан каромат топиб шаҳарга кирди.

Душманлар Хазрат Сохибкироннинг келганларидан хабар топган замон пароканда бўлиб кочишди. Хазрат олийлари кўп сонли лашкари билан душман ортидан Секиз Ёгочгача борди. Музаффар лашкар кўплаб асир ва сон-саноксиз ўлжани кўлга киритди; Сохибкирон лашкари хадсиз-хисобсиз ўлжаларни олиб Яратганнинг паноҳида қайтиб келди. Адун Кузи деган манзилда Хазрат Сохибкироннинг неча марталаб лутфу эҳсонларидан баҳраманд бўлган амир Мусо ва Зинда Чашм яна кингир ишларини бошладилар. Хизр Ясурийнинг ўгли Абу Исхок билан ахдлашиб, Хазрат Сохибкирон Каросмон деган манзилга етиб келган захоти уни ов махали хийла билан тутишга онт ичдилар – аммо ақл улар устидан кулди.

Назм:

Ёмонлик согинма, забардаст арслон

Тулкига алданиб колмас ҳеч қачон.

Хонзода Абулмаоли Термизий билан Шайх Абу Лайс Самаркандий Сохибкиронга қаршилиқ қилиш учун аввалдан қелишиб олишган бўлиб, улар билан иттифок тузишди. Кимдир буни билиб қолиб, Хазратга дарҳол етказди. Уларни тутиб келтирмоқлик буюрилди. Ҳаммасини тиз чўқтириб, сўроқ қилинди ва уларнинг сотқинликлари қош бўлди.

Махди Олия Сароймулкхоним амир Мусонинг жияни бўлгани ҳамда поклик ва улуглик пардасининг мастураси Акабеги унинг ўғлига унаштирилгани боис Хазрат Сохибкирон унга: «Сен жинойт қилган бўлсанг-да, иккимизнинг орамизда қариндошлиқ риштаси бор, шунинг учун мен сени афв этаман» деди.

Назм:

Соқолинг оқию қондошлиқ ҳақи

Сенга тирикликка берилди ҳуқуқ.

Йўкса ушбу қарил қилмишинг учун

Бошингни қесишга қарардим қўйруқ.

Хонзодага айтдики: «Сенинг насл-насабинг қазрати пайғамбаримиз (Аллоҳ уни ва бутун авлод-аждодини ўз қарамати оқин)га қориб қаргани қуфайли қинҳор-қазинҳор қаринга ёмонлиқнинг қарди қушишига йўл қўймайман. Агар ўзқаринчилиқингни қармайқидиган бўлсанг, қарқиси қу қилоятдан қикиб қетганинг қарқуқ». Шайх Абу Лайсга эса қарга қетишни қўйди. Хизр Ясурийнинг ўгли Абу Исхок амир Сайқиддиннинг қарноқаси бўлганлиқидан унинг илтимоси ва ён қосиши қуфайли у қарф-қатардан қуқулиб қолди қарда у қилган қарноят излари қоннинг қарқамати билан қуқиб қўйрилди.

Зинда Қарқини қўлаб, Самарқандга олиб қориш ва қиндонда қарқаш қарқиди қарқий қўйруқ берилди.

Назм:

Ёв ўлик ё қарқус бўлгани қарқши,

Ва ёқуд қутунлай ўлгани қарқши.

Зотан муқтарқам қутунларни ёқадиган ва қўғри йўлни қўрсатадиган қийрак ақл эқаларига аёнки, илонни қўйинда ақрамок ва қушманни дўст деб қисобламок ақлга қўғри қелмайқидиган ишдир.

Назм:

То қишлари синдирилмаси,

Тавба қилмас бўри ҳеч қачон.

Токи боши янчилмагунча

Захар солар албатта илон.

Хазрат Сохибкирон ўз юрти Самаркандга кайтиб келгач, Шибургон ҳокимлигини – Зинда Чашмининг ўрнини Ок Буганинг ўгли Баён Темурга берди.

Назм:

Шохнинг саодатин бок, неларни ёрлик этар:

Подшоҳдан тортиб олиб, бандага тортик этар.

Ўн саккизинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Хазрат Сохибкироннинг учинчи марта Мўғулистонга юришининг баёни.

Хижрий 776 йил шаъбон ойининг бошида пайшанба куни (5 январь 1375 йил) Хазрат Сохибкирон кўшин жамлаб, икки олам сарварининг мададига суяниб, Мўғулистон сари юриш бошлади. Улар Работи Катагонга келиб тушишганда тўсатдан куёш кора булутлар ортига яширинди, хаво совуб кетди. Шохнинг олтин-кумушларни сочувчи кўлидан сабоқ олган булут ерга бетўхтов ёмгиру корни тўка бошлади.

Назм:

Катта тушган бундайин корни

Кўрмагандир инсон ҳеч қачон.

Корни улкан бир одам десак,

Олам – унинг огзидаги нон.

Улкан тоғлар корлар олдида

Пахтадаги бир чигитсимон.

Аёз шу қадар қаҳрига олдики, ҳар қандай баҳодир ҳам қучсиз бўлиб қолди, на олиш-беришга қўл қимирлайди, на борди-қелдига оёқ жойидан жилади. Одамларнинг ҳатто отларга қарашга ҳам қучлари етмай қолди. Шу таҳлит қўплаб одамлар ва отлар нобуд бўлди. Хазрат Сохибкироннинг уларга раҳми қелиб, у жойдан кетди.

У совук чекингунга қадар икки ой Самаркандда бўлди. Сичкон йилининг бошига тўғри қеладиған шаввол ойининг биринчи куни, душанбада (20 март 1375 йил) қайтадан Мўғулистонга томон жўнади. Шахзода Жаҳонгирни ҳужумчи қисм сифатида олдинда жўнатди, Шайх Муҳаммад Баён сулдузни ва Баҳром жалойирнинг ўғли Одилшоҳни шахзода мулозимлари сафига қўшди. Хазрат Одилшоҳга отасининг ўлимидан кейин жалойир уругини бошқариш вазифасини юқлаган эди. Шахзода гуруҳи Сайрамдан ўтиб, Жорун манзилига етишганда, улар мўғулга мансуб битта одамини тутиб, Сохибкирон қошига жўнатишди. Ўша одамдан дўғлат қавмидан Камариддиннинг аҳолини суриштиришганда у: «Камариддин ўз лашқарини йигиб Кўктепа деган жойда Хожибекни кутиб турипти. Сизнинг лашқар тортиб қелаётганингиздан хабари йўқ», деди.

Сохибкирон ҳужумчи қисмининг тўхтовсиз олдинга қилжишини буюрди ва ўзи ҳам шошилиш уларнинг ортидан йўлга тушди. Камариддин даҳшатли лашқарнинг хабарини эшитгач, у ерда ортиқ қололмади. Чиқиш қийин Аргашлар деган жойга яширинди. У

ернинг учта чукур унгури бўлиб, у ердан учта катта дарё окиб ўтарди. Камариддин лашкари билан икки унгурдан ўтиб, учинчисида тўхтади, кириш йўлларини бекитди ва сокчилар қўйди. Шахзода Жаҳонгир душманни асир олишга, мамлакатни забт этишга кодир лашкарини йигиб, ногораю карнай садоларини осмонга ўрлатиб, унинг устига ташланди. Баҳодирлар жунбушга келишди, ёйлардан ўқлар визиллаб учди. Шу тахлит улар ўз кудратларини намойиш қилгач, душман рўпарасида тўхташди. Ўқлар билан етиб келган хабар Камариддин лашкарининг миясига ўрнашгач, лашкар кеча коронгусида қочишга тушди, хуллас, эртасига у ерда мўгул лашкаридан бирон зот қолмади. Довюрак баҳодирлар уларнинг кетидан қувиб бориб қўпларини ер тишлатишди.

Тонг отганда Ҳазрат Соҳибкирон қолган лашкари билан етиб келди. У душман ортидан амир Саид Довуд, Хусайн ва Учқора баҳодирни жўнатди. Фармонга биноан, улар Ила дарёси оқими бўйлаб кетишди. Хусайн дарёга чўкиб, ҳаёт шами сўнди. Қолган беклар душман лашкарига етиб олиб, уларни тор-мор қелтиришди, талашди, қўпгина ўлжалар, моллар тушди. Уларга эл бўлган хазораларни қўчириб, Самарқандга жўнатишди.

Ҳазрат Соҳибкирон душманга юзма-юз келиш мақсадида Пайтак деган жойгача борди ва шахзода Жаҳонгирни бир гуруҳ голиб жангчилар билан амир Камариддинни излаб топиб, қўлга олиш учун жўнатди. Фармонга биноан, шахзода лашкар билан бориб, Учфармон мавзеида ўрнашиб олган мўгул хазораларини яқсон қилди. Камариддиннинг тоғларда эканлигини билиб, унинг изига тушишди. Уни ўз қавмидан ажратиб ташлаб, барча манзил ва мавзеларни тор-мор қилишди ва амир Шамсиддиннинг хотини Туман Оғони ва уларнинг кизи Дилшод Оғони қўлга туширишди. Шахзода чопар орқали буларни Ҳазрат Соҳибкиронга хабар қилди. Ҳазрат Соҳибкирон эллик уч кун ўша жойда, яъни Пайтакда тўхтаб қолган эди. Бу қувончли хабар унинг муборақ қулогига етгач, у ердан жўнаб, Қорақасмоққа келди. Шахзода Жаҳонгир эсон-омон ўша жойга қайтиб келиб, ҳазрати олийларининг оёқларини ўпишга мушарраф бўлди. У шохга асирларни, ўлжа олинган от ва қўйларни тортиқ қилди. Дилшод Оғо Соҳибкирон гиламини ўпиш бахтига муяссар бўлди.

Назм:

Мудом дилшод бўлсин ул Соҳибкирон,

Унга қаниз бўлсин Дилшоди замон.

Шахзода Жаҳонгир ёш бўлишига қарамай Ҳазрат Соҳибкирон қудратининг нури орқасида шундай катта ишларни қилишга эришди.

Назм:

Буюк Соҳибкирон шаъну шавкати:

Улугвор ишларга унинг даъвати.

Ҳазрат Соҳибкирон у ердан жўнаб, Отбошига келиб тушди, кейин Арпаёзи чўлига йўл олди. У ерда бир неча кунни айш-ишрат билан ўтказди. Ҳазора амирларидан Ҳазратни беҳад қадрлайдиган Муборақшоҳ макрит Соҳибкирон шарафига катта тўю тантана уюштириб, ҳар йўл билан унинг қўнглини топишга уринди. Назм:

Ҳиммат қамарини белга боглади,

Улуг ҳукмдорнинг қўнглин чоғлади.

Соҳибкирон ҳам унинг бу хизматига тарбият ва иноят қўзи билан бокиб, ушбу юришда ҳалок бўлган Хусайннинг мансаби ва мулкини унинг ўгли Худойдодга берди.

Ўн тўккизинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Соhibкироннинг Дилшод Ого билан бўлган дабдабали тўйи баёни.

Аллох таоло демишки: «Сизлар учун никохи халол бўлган аёлларга, иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар» (4.3). Бинобарин, кодир Аллохнинг мархамати билан кўп хотинлик раво бўлган экан, «Уйланинглар ва кўпайинглар» деган рағбатга амал қилиб, Яратганнинг фармони билан шу муборақ манзилда Соhibкиронга Дилшод Оғони никохлаб беришга жазм қилишди ва бу даргоҳ хизматкорлари тўй тадориғига қиришдилар.

Назм:

Тузалди тўй базми ўта хашамдор,
Бу базмни буюрган ўзи ҳукмдор.
Ажойиб базмда кўриб бу чирой,
Сукланиб боқарди қуёш билан ой.
Бу кун унга бахту давлат эди ёр
Тамошо қилишга жуда сазовор.
Жаҳонгирга тўйнинг бу базми билан
Никоҳ қилдилар шохлар расми билан.

Назм:

Бу саодат базмида бўлмок учун инжусочар,
Гўё осмоннинг улкан жомига тўлмишди зар.
Барча шод-хуррамлик билан Ҳазратни муборақбод этдилар. Шодиёна давра хаммани,
аслзодаю оддий фуқарони ҳам ўз бағрига чорларди. Айш-ишрат учун нима керак бўлса,
хаммаси бисёр эди, кўнгил нимани тиласа, орзу нигоҳи қаёққа тушса, хаммаси мухайё
эди.

Назм:

Ёшлиқ бутоғида баҳор жилваси
Кузнинг захасини кўрмаган гуллар.
Ширин сўз соқийлар лутфан узатган
Заррин қадахларга узалар қўллар.
Бир ёнда май тўла қадах жаранги,
Бир ёнда шеър, қўшиқ, наво оханги.

Назм:

Юсуфчирой соқий чоҳга тушмайин,
Зухраю ой қаби балқирди майин.
Чолғучилар конун созини роҳат охангига созлаб, фароғат қўшиғини базмда ой
салтанатидан Зухра қасрига етқизишди:
Доимо бўлғай ул Соhibкирон шод,
Кўнгли хуррам, ўзи – ҳуш, юрти – обод.
Тўй ўтгандан сўнг у ердан қўчиб Ясси доводидан ошиб, Ўзгандда тўхташди. Улуг малика
Қутлуг Туркон Ого ўз тобелари, нўёну амирлари билан Самарқанддан қелиб,
Соhibкиронни қутиб олиб, ҳурмату эҳтиром бажо қелтирдилар. Табриқ ва тухфалар

расмини адо этиб, базмлар уюштиришди.

Улар Ўзганддан чикиб, Хўжандга етишганда, Бахром жалойирнинг ўгли Одилшоҳ хизмат камарини белига боглаб, Соҳибкирон шарафига зиёфат берди, учкур отлар тортик килди, кўринишдан унга астойдил хурмат кўрсатди, лекин дилида бошқа нарса эди.

Зиёфат чоғида у хоинликни кўнглига туккан эди. Аммо Соҳибкиронни мудом Хак таоло ўз инояти билан кўллагани боис у бу маккорликни хис этди, йигиндаги вазиятни кузатиб, буларнинг тили бошқа, дили бошқа эканлигини сезгач, зиёфатдан чикди-да, отига миниб, ўз қароргоҳига қайтди.

Ҳазрат олийлари Камариддин сари йўл олган пайтда Шайх Мухаммад сулдуз, Одилшоҳ жалойир ва Туркан арлотлар тил бириктириб, иложи бўлса Соҳибкиронни кўлга олишга келишиб кўйишган эди.

Назм:

Кимни паноҳида сакласа Худо,

Зарар етмас унга кимсадан асло.

Унга йўлбошчидир доим саодат,

Кимлар хасад килса, ўртанар факат.

Шу боисдан Ҳазрат Аллохнинг паноҳида эсон-омон қайтиб келди. Жангчиларни таркатиб юборди, ўзи эса Қаршидан гарбга томон икки манзил нарида жойлашган Занжирсаройга бориб, ўша ерда кишлашга қарор килди. Шу киш ичида Одилшоҳ Ҳазратнинг остонасини ўпишга келди. «Мана улар ўз гуноҳларини эътироф этдилар» (67.11) оятига мувофиқ тинчлик саройига келиб, ўз оғзи билан Соҳибкиронга ўша пайтдаги кингир ҳаёлларига иқрор бўлди. Ҳазрат Соҳибкирон бу сўзларни эшитгач, ўз зукко ақлу тафаккури бирла буни таҳлил қилиб, ўзини ҳеч нарса эшитмаганга солди ва Одилшоҳга подшоҳона илтифотлар кўрсатди.

Киш охирлаб баҳор ўз жамолини кўз-кўз қилганда, Хоразмга юриш қилиш учун сон-саноксиз баҳодир лашкарлар Соҳибкирон қароргоҳига тўплансин, деган фармони олий бўлди. Барча нўён ва амирлар ўз лашкарлари билан теварак-атрофдан йигилиб қелишди.

Назм:

Шоҳона саройга йигилди лашкар,

Лашкарки жанг кўрган баҳодир аксар.

Ҳазрат Соҳибкирон Шайх Мухаммад сулдузни тутиб, унинг хоинлиги учун жазолашни буюрди. Сўроқдан сўнг унинг айби ошқор бўлди ва бахт қуёши сўниб, ҳаёт риштаси узилди. Уни Хармалик сулдузнинг акасига топширишди, у Шайх Мухаммад сулдузнинг қариндоши бўлиб, унинг қиличидан ажал топган эди. У Шайх Мухаммад сулдузга айни ўша ажал шарбатини ичириб, инисининг қасосини олди ва мана бу хикмат мағзини чақишга мажбур қилди: «Йил давомида нимани сотган бўлсанг, бир кун қелиб ўзинг шуни сотиб оласан». Шунингдек, Соҳибкирон Боязид жалойирнинг икки ўгли – Али Дарвиш билан Мухаммад Дарвишларни ҳам жазога тортди. Оят: «Биз факат кофир бўлган кимсагагина мана шундай жазо берурмиз» (33.17). Баён сулдузнинг туманбегилик мансабини Октемур баҳодирга топширди.

Йигирманчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Хазрат Соhibкироннинг Хоразмга учинчи бор юриши. Сор Буга, Одилшоҳ ва Баҳром жалойирлар исёни туфайли унинг йўлдан кайтиши баёни.

777 йил баҳор ойининг бошларида, яъни балик йилида (март 1376 йил), гуллар- чечаклар барк уриб, бутун борлик уйгонган пайтда яшариш сардори, шаҳар, калъа, боғу рогларни химоя қилмок учун сабза лашкарини сахро сари бурди.

Назм:

Баҳор султонининг сабза лашкари
Хукм ила ташланди дала-дашт сари.
Зардўз сабо сувни гарк этди зарга,
Гул-калкону тикан – найза назарга.
Зафар нияти-ла азм этиб Хоразм,
Кўриб жанг майдонин тантана базм.

Хазрат Соhibкирон ўз омадига ишонгани ва келажакни олдиндан кўра билгани учун Хоразм сари юрмокка жазм этди. Жанг қилмоклик максadini кўзлади. Самаркандни бошкармок учун у амир Ок Бугани қолдирди, Сор Буга, Одилшоҳ жалойир, Хитой баҳодир, Элчи Буга ва бошқа хазора амирларини ўттиз минг отлик билан Мўғулистонга жўнатди ва уларга, нима қилиб бўлса ҳам Камариддинни тутиб, топилган жойида ўлдиришни буюрди.

Назм:

Сувори лашкардан ўттиз минг номдор,
Жўнатди мўғулга қарши шаҳриёр.
Ўзи эса Яратганнинг паноҳи остида Хоразмга дабдаба билан қириб қелди.

Назм:

Санокда ҳисобсиз бир фотих лашкар,
Ботирлик бобида бори музаффар.
Жанг-жадал ўрмонин йирткич шерлари,
Жасур, жанг устаси, қиличвоз бари.

Жайхун дарёси соҳилида Сепоя мавзеида ярим ой тамғаси босилган байроқ қилпираб тўртинчи осмоннинг бу мавзегга ҳаваси қелганда, дарёнинг нариги соҳилидан Туркон арлот ўз лашкари билан дабдабали қароргоҳга яқинлашди. Унинг умр манзили поёнига етгани боис қингир ўй-фикрлар гирдобиди тагин ўз юртига, Гурзавон тарафга қараб қочди. Хазрат Соhibкирон унинг изидан бир гуруҳ одамларни қўшиб Пўлод баҳодирни жўнатди. Булар кечаю-қундуз уни қувиб, Андхунддан ўтиб, Форёб дарёси бўйига етиб олишди. Туркон ва унинг иниси Турмиш арлот ўз одамлари билан дарё соҳилида жанг қилдилар. Назм:

Ўта безбетлигин қўрсатди ганим,
Шағоллар шерларга ташланган қаби.
Йўлбарс кезар экан жанг майдонида,
Тулқи тисарилар гезариб лаби.

Душман мағлубу пароканда бўлиб қочишга тушди. Қолиб лашкар уларнинг ортидан қувиб қетди. Пўлод баҳодир бир ўзи Туркон арлотга етиб олди. Турконнинг оти қарчади; отдан тушиб, ўқ отиб Пўлоднинг отини қулатди. Пўлод ўрнидан туришга улгурмай Туркон унга

караб яна ўк отди, аммо ўки бошига зиён еткизмай телпагига тегиб ўтиб кетди. Пўлод жунбушга келиб, унга ташланди ва икковлари олиша кетишди. Хазрат Сохибкирон икболининг нурида Пўлод Турконни ерга босди. Назм:

Ганимлик истаган бошни шу пайти,

Тиг билан шарт кесиб, изига кайтди.

Омон Сарбадал унинг иниси изидан бориб, уни ҳам тутиб, ўлдирди. Назм:

Дархол бошин узиб инисин,

Икки бўлди унинг танасин.

Иккаласининг бошларини келтириб улуг тахт пойига ташлашди. Дархакикат, Хазрат Сохибкироннинг шохлик остонаси давр мансабдорлари бошларининг сўнгги манзилгохи эди. Ўз оёғи билан келмаган хар кандай бош бошканинг кўли билан келтирилди.

Хазрат Сохибкирон Мўғулистонга юборган амирлар гуруҳи ичидан Сор Буга ва Одилшоҳлар Самарканднинг холи эканлигини билиб, кингир ишни кўнгилга тугишди ва Хитой баходир билан Элчи Бугани ушлашди. Хазрат Сохибкирон Андижонда доруга мансабида колдирган Хамид улар билан иттифок бўлди. Ўз уруглари – жалойир ҳамда кипчокларни тўплаб, Самаркандга жўнашди ҳамда шаҳар калъасини эгаллашга киришишди. Шаҳар халки тинимсиз ўк отиб, буларни шаҳарга киришга кўймади.

Шаҳар ҳокими амир Ок Буга бўлган воқеаларни дархол чопарлар оркали Хазратга етказди. Дабдабали лашкар Киётдан ўтиб, Хосга етиб келганда бу хабар шохнинг муборак кулокларига етди ва у оркасига кайтди. Шахзода Жаҳонгирни у хужумчи қисм билан олдин жўнатиб, ўзи марказда уларнинг ортидан борди. Сохибкирон Бухорога етиб келгач, лашкарини тартибга келтириб, Работи Маликда тўхтади. Шахзода душманга Карманада етиб олди. Иккала тараф ҳам саф тортиб, жангга киришдилар.

Назм:

Ногоралар гумбурлаб замон кулоғи битар,

Кек-нафрат аждархоси сочарди ўтли захар.

Киличларнинг дамидан лаълу инжу тўкилар,

Лаълу инжу нимаси?! Хаёт чоки сўкилар.

Шахзода Жаҳонгир «У зот нақадар яхши хожа ва нақадар яхши мададқордир» (22.78) оятида айтилганидек, мудом ўз лутфу иноятини ёғдириб турган Хак таоло мадади остида – Илоҳо, ҳамиша шундай бўлсин – душманни енгди, душман қочиб, Дашти Кипчок сари йўл олди. Ўрусхон даргоҳидан паноҳ топиб, унга мулозим бўлишди. Улкан қудрат соҳиби Сохибкирон эсон-омон салтанатига қайтиб келди ва жалойир улусини таркатиб, амирлар ўртасида тақсимлаб юборди. Шахзода Умаршайхни Андижон ҳокими қилиб жўнатди.

Одилшоҳ билан Сор Буга Ўрусхонга хизмат қила бошлашди. Охири уларнинг табиатидаги бузуклик қайтадан ҳаракатга келиб, Ўрусхон яйловга кетганида қочишни кўзлаб, хоннинг гумаштаси Учибий билан жанг қилишди, уни ўлдириб, у ердан қочиб, мўғул тарафига, Камариддин ҳузурига боришди ва уни фитна-фасодга рағбатлантиришга киришишди.

Назм:

Ёмон ниятдандир манфур қилмишлар,

Кеку адовату исён қилишлар.

Йигирма биринчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Хазрат Сохибкироннинг Мўғулистонга тўртинчи бор юриш килиши баёни.

Сор Буга билан Одилшоҳ Камариддинга кўшилгач, унинг табиатига хос эски душманлик оловига ўт калаш пайида бўлишди. Камариддин лашкар тортиб, ўшалар билан бирга Андижонга келди. Хазора козоклари шахзода Умаршайхдан юз ўгириб Камариддинга кўшилишди. Тогларга ўрнашиб олгач, шахзода Хазрат Сохибкиронга Саман исмли бир кишини юбориб, душман катта лашкар билан келиб, Андижонни вайрон қилганини хабар қилди. Бу хабардан Хазратнинг газаб ўти аланга олиб, шошилинич йўлга тушди. Камариддин Хазратнинг келаётганини эшитиб, оёғи остидаги замин бўшашиб, тўхтовсиз ортга қайтди. Отбоши мавзеида аҳли аёли ва одамларини жўнатиб, ўзи тўрт мингта куролланган отлик билан пистирмада турди. Хазрат Сохибкирон ўша жойга етганда, Камариддиннинг пистирмасидан беҳабар душман изидан бутун лашкари билан амирларни жўнатди. Ўзи билан бир гуруҳ лашкарбошилар ҳамда беш мингта сара отликларни олиб қолди. Улар орасида амир Муаййад, Хитой баходир, Шайх Али баходир ва Ок Темурлар бор эди. Хитой баходир, Шайх Али баходирлар жасурлик ва қахрамонлик кўрсатиб душманни тор-мор қилмок керак, дея қуйиб-ёниб гапиришди. Улар ҳам душман изидан жўнашди, қолганлар ҳам уларга қўшилишди. Шу билан Хазрат Сохибкирон ёнида икки юзга яқин аскар қолди, холос. Қулай фурсатни ганимат билган Камариддин тўрт мингта қилич яланғочлаган отликлари билан пистирмадан чиқиб, нафрат қиличини аёвсиз сермаб, Хазрат Сохибкирон устига ташланди. Хазрат ҳеч бир ваҳимаю саросимага тушмай, одамларига далда берди ва қулоқлари остида: «Қанчадан-қанча қичкина гуруҳлар Аллохнинг изни билан катта гуруҳлар устидан галаба қилган» (2.249) деган оят жаранглади ва юрагига ҳеч қандай кўркув ва ҳаяжон йўламади. У муборақ нафаси билан аскарларни шундай қўтаринкиликка қорладики, бундан ақлу фаҳм қол эди. Галаба ва омад лашкар сонига қараб қўлга қиритилмайди, бу Маликул Ваххобнинг иноятдан келади. Ҳеч иккиланмай жасурлик отига минмок керак», дея уларни руҳлантирди.

Назм:

Шундай дея у отига қамчи урди,
Бирубордан мадад талаб жангга сурди.
Ишга қолди қох қиличу гурзи бот-бот,
Чавандоз-ла ташланарди тўрт томон от.
Қар қамлада бир гуруҳни қирар эди,
Қақ қонарик қечиб жангда қорар эди.
Қуворининг қуч қелганин ақдарарди.
Ўв қарқазни томон қадил от қурарди.
Шундай қилиб қазарқарда бу қуқмрон
Қўлда гурзи, қилич, қайза, қиртмок – арқон.
Қанқиб, қопиб, қанқиб қаним қардорларин
Қошларию бўйин, қўлу оёқларин.

Хазрат Сохибкирон ўзи довураклик кўрсатиб, жангда бевосита иштирок этганлари ва шунчалик шижоат кўрсатганлари боис, бундай иш шубҳасиз Парвардигори оламнинг тарбияти билан бўлди, унинг жасур жангчилари ҳам сабот ва матонат кўрсатишди,

натижада шу кадар кам сонли лашкар душманнинг тўрт минг номдор отликларини тор-мор келтириб, кочишга мажбур килди.

Назм:

Бундай ишлар ўз-ўзидан бўлмас зинхор,
Доим Аллох мададидан келур зафар.

Хазрат олийларининг ахвол-рухияти, у амалга оширган хайратомуз ишлар хакида чуқур тафаккур килиб кўрсак, шунда у бузруквор эга ички ва ташки куч-кудратнинг сабаби Хак субханоху ва таоло берган кувват хосиласи эканлиги маълум бўлади. Чунончи, ўша куни Хазрат кўли билан килинган ишлар ташки мададнинг кўриниши бўлса, ички мададнинг кўринишларидан бири шу эдики; «Уйкуларингизни (баданларингиз ва асабларингиз учун) ором килдик» (78.9) оятида айтилганидек туйгуларнинг дарчалари Аллох амри билан ёпилиб, каттик уйкуга кетганда пайгамбарликнинг кирк жузвидан бири бўлган тушида Шайх Бурхониддин Килич (Аллох уни раҳмат килсин ва ундан рози бўлсин)нинг муборак жамолини кўрди. Соҳибкирон эҳтиром билан унга яқинлашиб, Самаркандда хаста холида колдирган шахзода Жаҳонгирни Аллохдан тилаб беришини сўради. Шайх: «Аллох билан бўл» деди-ю, аммо ўгли хакида ҳеч нима демади. Соҳибкирон уйкудан уйгонганида билдики, иш у кутганидек якун топмайди. Кўнгли паришон бўлиб, ўзининг хос кишиси Йўл Кутлугни хат билан Шангкўл деган жойдан шахзоданинг ахволини билиб келишга юборди. У одам жўнаб кетгач, ўгли хакида тагин туш кўрди. Кўнглидаги бесаранжомлик кучайди. Амир ва мулозимларидан: «Мендан яширманглар, ўғлимга нима бўлган?» деб сўради. Улар тиз чўкиб, онт ичиб, биз Аллохнинг факир бандалари шахзодага нима бўлганини билмаймиз, дейишди.

У дархол йўлга тушди. Секиз Ёғочда тагин Камариддинга йўликишди, ўртада жанг бўлди. Камариддин яна енгилиб, кочди. Амир Учқора уни изма-из кувиб кетди. Бир мунча йўл босишгач, Камариддин саккизта навқари билан ортга бурилди. Уни ўраб олишиб отини ўк билан йикитишди, ўзини ҳам ярадор килишди. Ва ниҳоят, у кўп азоб чекиб, пиёда кочди.

Пўлод баҳодир ўша жангда кўлидан яраланган эди. Аллох иродаси билан ёнгин чикиб, Пўлод баҳодир ёнгинни ўчирмокчи бўлди ва кескин ҳаракатлар килгани оқибатида яраси очилиб кетиб, ўша жойда ўлди.

Йигирма иккинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Шахзода Жаҳонгирнинг ўлими баёни.

Хазрат Соҳибкирон Отақумдан кайтиб, Сайхун дарёсидан ўтиб, пойтахти Самаркандга келганида барча давлат аъёнлари, улуглару донишманд кишилар унга пешвоз чикдилар.

Назм:

Барчанинг кийими кўк ҳамда каро,
Кўзларда конли ёш ва мотамсаро.
Хамма тупрок сочган бошига ўксиб,

Ёка йиртган каби тирналган кўкси.

Барча тўпланган одамлар кора кийиб, сочларини юлиб, оху фигон чекиб Хазратни кутиб олишди.

Назм:

Жахонгир мирзодан айрилдик, дариг,

Йигит жони гулдек сўлди, во дариг!

Ёки:

Навкирон гуллаган ёшида кетган

Улуг шахзодани топамиз кайдан?...

деб фигону нолаларини фалакка етказдилар. Бун кўрган Хазрат Сохибкирон туши ўнгидан келганини тушунди.

Назм:

Фарзанд ўтганидан вокиф бўлди шох,

Кўз олди зулматга чулгонди, эвох.

Ювди кўз ёш юзин. Ўгилнинг гами

Туфайли зимистон бўлди олами.

Хазрат Сохибкироннинг кутлуг қадами етганидан кувончу шодлик гулзорига айланиши керак бўлган бутун мамлакат энди калбларни куйдирувчи, кўнгилларни ларзага солувчи воқеа дахшатидан кайгу ва мотам пардасига чулгонган эди.

Назм:

Мотам тутди лашкар, амиру хослар,

Эгинларда кора ва кўк либослар.

Барча эл какшади ушбу мотамда,

Юраклар ковилди, куйди аламда.

Бу воқеадан Хазрат Сохибкирон гоятда гамга ботди, тушкунликка тушди, негаки

«Бизнинг зурриёдларимиз – бизнинг калбларимиздир» деган накл бор. Бирок у зукко акли билан фахмлар эдики, хар бир инсон дунёга келибдими, ортидан унинг фано офати хам бор, ҳеч бир махлукот абадий яшамайди. Шу сабабли Сохибкирон «Собирларга хушхабар беринг» (2.155) оятидаги кўрсатмани ўз калб ярасига малхам деб билди, зотан бошига гам тушган бандаларга карата Куръони Каримда: «Албатта биз Аллохнинг бандаларимиз ва албатта биз у зотга кайтгувчилармиз» дейилган (2.156).

Раҳматли шахзоданинг руҳи покига атаб Хазрат хайру эҳсонлар килди, бева бечораларга садакалар берди, обу ош тортди. Жасадини Шахрисабзга дафн этишди ва устига улкан макбара қуришди.

Назм:

Қурдилар макбара – улкан сағана

Уни безадилар гоят шохона.

У бор-йўғи йигирма йил яшади, ундан икки ўғил қолди: Хонзодадан шахзода Муҳаммад Султон, Жаҳонгир мирзо вафотидан қирк кун ўтгач, Илёс Ясурийнинг кизи Бахт Малик оғодан шахзода Пирмуҳаммад тугилган эди.

Шахзода 777, яъни балик йилида (1375-76) вафот этди. Бу бахтсиз ходиса туфайли амир Сайфиддин бу бебако дунёдан кўнгли совуб, Сохибкирондан ижозат хам олмасдан ҳаж сафарига кетди.

Йигирма учинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Сохибкирон томонидан Камариддинга карши лашкар жўнатилишининг баёни.

Ўглининг ўлими туфайли кайгуга ботган Хазрат Сохибкирон подшолик ишлари ва харбий юришлардан кўлини тортди.

Назм:

Вафо килмагай ҳеч бебако дунё,
Хайфдир унинг учун чекмоқлик жафо.
Биздан колар токи бир ховуч тупрок,
Не керак меҳр кўйиб, ўлиб-тирилмок.

Обрўли амирлар ва нўёнлар салтанат тахтининг пойида хозир бўлиб, Сохибкиронга эъзоз-икромлар билан таъзим бажо келтириб, юкиниб, дуо билан тилларини сўзга очдиларки, Хак субханоҳу ва таоло ёруғ оламнинг ишларини подшоларнинг вужудига жамламиш, оламни яратишдан мақсад инсонлар тинчлиги ва хотиржамлиги экан, Аллоҳ буни ҳам подшоҳларнинг адолат ва сиёсатига дахлдор килгандир.

Назм:

Кинида турса гар подшоҳ ханжари
Издан чикади олам ишлари.
Султоннинг киличин босса агар чанг,
Дин кўзгусин юзин коплар аксар занг.
Шоҳ Аллоҳ таоло сояси мисол,
Жаҳон топгай ундан жамолу камол.
Дунёни ёритар шоҳ адолати,
Куёш, ойдан юксак адл киммати.
То малак фалакда килар ибодат,
Яхшию ёмонлик фалакка одат.
Жаҳон хазинаси сенгадир сочи,
Дунёнинг каллиги сенга юз очсин.

Хазратнинг мақсади Парвардигорнинг ризолиги ва хушнудлигига ноил бўлиш экан, бунга эришмоқликнинг энг тўғри йўли ўз кўли остидагиларга адолат килиш, раият ва факиру мискинлар ҳолидан воқиф бўлиш деб тушунарди. Зеро хазрати Мухаммад Мустафо (с.а.в) бир соат адолат билан сиёсат юргизмокни олтмиш ё етмиш йиллик ибодатдан афзал деб билганлар.

Назм:

Адолат кил элингга, эй шаҳаншоҳ,
Расуллик эшигин кокар одил шоҳ.

Хазрат Сохибкирон бекларининг самимий насихатларини маъкул топиб, яна ҳиммат юзини мамлакат ишлари ва лашкар йигишга бурди. Шу вақтда Одилшоҳ жалойир бир канча одамлари билан Корачук тоғида тентираб юрибди, деган хабар келди. Хазрат Сохибкирон уни излаб топишга Баротхожа кўкалдошни ва Элчи Бугани ўн бешта отлик билан жўнатди. Улар Самарканддан чикиб, Ўтрорга етганда у ердан яна одамлар олиб, тоғлардан Одилшоҳни излашга тушишди. Уни Оксумо деган жойда тутиб катл этишди.

Оксумо сокчилар минораси сифатида Корачук тогида тикланган устунсимон курилма бўлиб, ўша ердан Дашти Кипчок йўлини кузатишади.

Сор Буга тўғри йўлдан озиб, душман бўлиб кочиб юрган эди. Икки йилдан кейин ақлнинг хидояти билан тагин Сохибкирон қароргоҳи остонасига бош уриб келди. Ҳазрат подшоҳона марҳаматлар кўрсатиб, унинг гуноҳидан ўтди ва ўз улусининг беклигини берди. Шундан сўнг шахзода Умаршайхга Ок Буга, Хитой баходир ва бошқа амирлар билан бирга Камариддин изига тушиб, уни йўқ қилиш учун қатъий ҳаракат қилишни буюрди.

Фармонга биноан улар йўлга чиқиб, иложи борица тезроқ юриб, Коратог этагида Камариддинга етишди. Сохибкирон давлатининг икболи туфайли жангда биллурий ранг қиличлар тиги алвон рангга бўялди, душмanning юзи бўронда чирпирак бўлган сомон парчасидек саргайиб кетди. Камариддин қочғач, булар унинг улусини талаб, қатта ўлжа ва асирлар билан қайтишди.

Назм:

Ганимга шафқатсиз халқпарвар лашкар

Қайга юриш қилса, қайтар музаффар.

Йигирма тўртинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Ҳазрат Сохибкироннинг енгилмас ва беҳисоб лашкари билан Мўғулистонга бешинчи марта қилган буюқ юриши баёни.

Енгилмас лашкар жетага, яъни Мўғулистонга қилган юришидан мўл-қўл ўлжа билан қайтғач, Ҳазрат Сохибкирон ўша йилиёқ у ёкка тагин юриш қилишга қарор қилди. Амир Мусонинг ўгли, Ҳазратга божа бўлиш мартабасига сазовор бўлган Муҳаммад бекни, амир Аббосни ва Ок Темур баходирни ҳужумчи қисм сифатида олдин жўнатди. Фармонга мувофиқ кечаю кундуз ҳаракат қилиб, Иссиқкўлдаги Бўғомда Камариддинга етиб олишди. Қаттиқ жанг қилишди, Камариддин қочди, булар унинг элини талон-тарож қилиб, асир олиб кетишди. Ҳазрат Сохибкирон зоти олийлари уларни Қўчқор мавзеигача қувиб борди. Ўша жойда Ҳазратга хабар етдики, Тўхтамиш Ўғлон Ўрусхон ўзбекдан қўрқиб, олампадох даргоҳларига бош уриб келмокчи эмиш. Ҳазрат Сохибкирон амир Туманга уни иззат-икромлар кўрсатиб қутиб олишни буюрди. Ўзи Юмғол йўли орқали эсон-омон ортга қайтиб, Ўзгандга қелиб тушди. У ердан жўнаб, бахт-икбол билан Самарқандга келди.

Амир Туман Тўхтамиш Ўғлонни келтирди, барча арқони давлатлари уни Сохибкирон қошига бошлаб қелишди. Ҳазрат олийлари унинг таърифига қатта ҳурмат-эҳтиром билан ёндошди ва ҳар дақиқада уни эъзозлаб, шохона илтифотлар кўрсатди. Тантанали қабул маросими ниятисига етгач, унга ва унинг тобеларига шунчалик қўп инъому тортиқлар қилдики, таърифига сўз ожиз: олтин-қумуш, марварид, чопон, камар, қурол, матолар; от, қалқон, қодир, ногора, байроқ, лашкар, мулозимлар ва бошқа шохона нарсалар тухфа қилинди ва чуқур ҳурмат юзасидан уни ўзига ўғил атади.

Йигирма бешинчи фасл. Амир Камариддин ишининг якун топгани баёни.

Мўғулистондаги ишончли одамлардан эшитишимча, Куйла Кожурода амир Камариддин сувчечак билан огриб, шу даражага етганки, терисидаги шишлар ёрилиб, коса-коса йиринг окиб ётган. Шу орада Амир Темур лашкар тортиб келаётгани хакида хабар келади. Камариддиннинг на отда ўтиришга, на жilовни тутишга мадори бўлмайди. Одамлари уни тўкайга элтиб, иккита чўри ва бир неча кунга етадиган озик-овкат билан колдиришади. Колган одамлар кочиб кетишади. Кейинчалик уни тўкайдан канча кидиришмасин, унинг ҳам, чўриларининг ҳам на ўлигини, на тиригини топишолмайди. Одамлар унинг ёмонликларини аста-секин унута бошлашади. Шундан сўнг Амир Темур хотиржам бўлиб, Мўғулистонга олтинчи марта юриш килмади. Хулласи калом, мўғуллар тинчлик-осойишталикни кўлга киритдилар.

Йигирма олтинчи фасл. Хизр Хожахон ибн Туглук Темурхон хаётининг дастлабки даври баёни.

Илгари зикр этилганидек, Туглук Темурхон фарзандларининг сўнггиси Хизр Хожахон бўлиб, уни хали эмизикли пайтида Худойдоднинг онаси Мир Ого Камариддин тазйикидан куткарган эди. Хизр Хожахон ўн икки ёшга етганда Камариддиндан хавфсираб уни Кошгарга олиб кетишади. Амир Худойдод унга ишончли одамлар хамрох бўлиб боришларини хохлайди. Мир Ого бунга каршилик килиб дейди: «Ўз мулозимларингдан ҳеч кимни унга хамрох килма, негаки Хизр бир кун келиб, хонлик тахтига ўтирса, бу одамлар истасанг-истамасанг эъзозда бўлишади. Улар хон ёнида бўлишса, сенинг ўгилларинг уларга душман бўлишади, чунки улар, одамлар бизни ҳурмат килишмайди, хоннинг хакикий мулозимлари булар, деган фикрга боришади-да, натижада душманлик бошланади. Шу боис унга ўз мулозимларингни эмас, бегона одамларни кўшиб жўнат». Шундай килиб, Хизрга ўн иккита бегона одамни хамрох килиб жўнатишади. Уларнинг бари амир бўлишди, уларнинг авлодлари ҳозир ҳам бор. Улардан бири чакрак уругидан эди, ҳозирги иторчи амирлари ўшанинг наслидан. Иккинчиси – ҳоразмлик баккол эди, кунжи амирлари ўшанинг наслидан, яна бири – чалишлик овчи. Унинг ўгиллари ҳам амир бўлишди, уларни «Кушчи», яъни, «амири шикор – куш овчиси» ва яна «Кўкалдош» деб ҳам аташади. Булар амирлик даражасига етганлари. Ўн икки кишидан колганлари ҳам юкори мансабларга эришдилар. Хуллас, Хизр Хожахонни Бадахшон ва Кошгар оралигидаги тоғларга олиб кетишди.

Камариддиннинг айгокчилари буни билиб қолишгач, улар у тоғлардан Хўтан тоғларига йўл олишди. У ерда ҳам қолишдан хавфсираб, Сарик Уйгур, Хабр, Хон, Луб, Катак тарафга кетишди.

Ўша ўлкаларда ўн икки йил яшашди. Камариддиннинг давлати заволи топиб, у золим конхўрни Хак субхонаху ва таоло салтанат тахтидан халокат чоҳига ташлагач, халк хон талаб қила бошлади. Амир Худойдод ўша ўлкаларга одам юбориб, Хизр Хожахонни олиб келтирди. Халойик жамъ бўлиб, уни хонлик тахтига ўтказди, шу билан мўғуллар давлати ва хонлиги чехрасига қизил югурди. Мўғулистон гуллаб-яшнади. Амир Темур билан сулх тузишиб, хонликдаги ифбатли, мастура қизлардан бири Тукал хонимни унга никохлаб беришди. «Зафарнома»да шундай битилган. Бунинг таърифи узун, мана ўша воқеаларнинг қисқача баёни.

Ўз ҳукмронлиги даврида Хизр Хожахон Хитойга газот қилди. Турфон ва Қорахожа Хитой таркибидаги йирик шаҳарлардан эди. Хон шахсан ўзи ўша ёкка юриш қилиб, қалаба қозонди, у ерлардаги халқни исломга қирғизди, мана ҳозир ҳам ўша ерларда исломга эътиқод қилишади ва мўғул хонлари тахти Қошғардан кейин ўша ердадир. Нақл қилишларича, ўша адолатли уруш пайтида Хизр Хожахон мулкларни муқаддас шариат қонунлари бўйича тақсимлаган. Унинг чекига бир қийимлик атлас билан битта қорамол тушган. У қачонлардир Туглуқ Темурхон томонидан қабул қилинган ислом ақидаларига итоат этувчи хон бўлганлигидан шунга рози бўлган.

Унинг қамонида Амир Темур абадиятга қирлат қилган эди. «Зафарнома»да қизқ етилишича, Амир Темур қарбий ва шимолий қилоятлардан қўнғли хотиржам бўлғач, Шарқ мамлақатларига йўл олдики, улардан энг қирғи Хитой эди. У лашқарини тартибга қелтирди; бунинг қарчасини баён қилсак, сўз узокка қўзилади. Бунинг қисқача таърифи бундай: у сакқиз юз минг аскардан иборат лашқар тузди, уни етти йилга етғулик қилиб таъминлади, Ироқ ва Рум юришида ҳам худди шундай таъминланган эди. Хитой ва Қовароуннахр орасидаги қилоятлар унчалик обод эмаслиги сабабли озик-овқат захирасини мўл-қўл қилиб олишга қаракат қилишди, ҳукмдор қиши бошига иккитадан қигир, ўнтадан қоғиладиган эчки олишни буюрдики, қорди-ю йўлда қамланган еғуликлар тугаб қолса, уларнинг қути овқат бўлади, агар бу ҳам тугаса, қўшти истеъмол қилинади, дейишади.

Ишларни шу тахлит режалаштириб, Самарқанддан жўнашди. Ўша қишни Туркистонда ўтказишди. У Хизр Хожахонга қиши юбориб, лашқарга озик-овқат мўл бўлсин деб, бу йил деҳқончиликка қатта аҳамият беришни тайинлади..

Отам (Илоҳо, қўри нурга тўлсин)дан қўп қора эшитганим қорқи, Мўғулистоннинг машҳур Қўқтуба маъзеида эрта баҳорда қимиз пайдо бўлган, мўғулларнинг одатига қўра, ўша қуни зиёфат уюштирилган. Амир Худойдод хонга бир қоса қимиз тутиб турган пайтда давлат одамларидан биттаси қелиб, Амир Темурдан элчи қелганини ва у қелтирган нома маъмунини баён қилди. Шунда хон, қаршилиқ қўрсатишга қучинг етмаса қийин, уларга ўлпон тўлаб қутулиб қўя қолиш қерак, деди. Қимиз тўла қосани тутганча хон ўйга толди. Амир Худойдод ҳозир ҳузур қосасини қимирмок қерак, дея қуйидаги қайтни қелтирди: Қам қелмасдан бурун чекма ташқишин,

Эртага қўяйлик эртанинг ишин.

Тагин қўшиб қўйди: «Айтишадику, агар бирорта олмани осмонга отиб юборилса, ўша олма ерга қайтиб тушғунига қадар Қарвардигор юзлаб яхши ишларни амалга оширар экан, худди шунингдек, эртагача Аллох неча минглаб қайрли ишларни амалга оширса ажаб эмас. Сиз ҳозирги лашқарани қанимат қилиб, шод қечиришга интилинг».

Амир Худойдод хануз шу гапларни тугатиб хам улгурмаган эдики, лашкар сафи тарафдан ок кийимда кора отга минган бир одамнинг елиб келаётганини кўришди. У одамлар отдан тушадиган жиловхонада отдан тушмай, белгиланган жойдан ўтиб, мулозимлар тўпланган жойгача отда келди. Хар тарафдан ясовуллар кўзголиб, уни тўхтатишга уринишди, у хоннинг қошига етмагунча тўхтамади ва «Ўтрорда Амир Темур ўлди», деди-ю, оркасига бурилиб, шу кетганча тўхтамай от чоптириб кетди. Оркасидан югуришиб, «Тўхта, тузукрок тушунтир» дея харчанд кичкиришмасин, у ортик бир огиз сўз демай кетди. Изидан бир канча кишиларни жўнатишди, аммо ҳеч ким унга етолмади. Ўша бир огиз сўздан бошка ҳеч нима маълум эмасди. Кирк беш кундан сўнг хабар келдики, Амир Темур хакикатан хам Ўтрорда вафот этган экан. Шу гап рост экан, Хизр Хожахон шу билан ташвишдан халос бўлди.

Хизр Хожахон 770 (1368) йилда тугилган, Амир Темур эса 807 (1405) йилда вафот этган. Хазрат Амир Темур вафотидан сўнг Хизр Хожахоннинг неча йилдан кейин ўлгани маълум эмас (Аллох билгувчидир). Хизр Хожахон хонлик тахтига чикиб, подшоҳлик тожини кийгач, амир Камариддин туфайли зил кетган хонлик тағзамини Амир Темур хукмронлиги пайтида яна мустахкамланди. Хонлиكنинг йўк бўлиб кета бошлаган кадимги тартиб-қоидалари янгидан жило топди. У мамлакат ишлари ва давлат аъёнларининг ҳақ-хукукларини қайта тиклади. Амир Худойдоднинг Чингизхон замонида яшаган бобоқалони Уртубуга Чингизхон етти имтиёзни берган эди. Мана улар: биринчиси – ногорачи, иккинчиси байрок, буни туркийда «Туман Туг» дейишади; учинчиси – иккита мулозимини кўшин байрогини тутмокка кўйди; тўртинчиси – курулдорлик, яъни хон йигинида курул осиб олиш ҳукуки; мўгуллар одатига кўра хон йигинида хондан ўзга ҳеч кимнинг ёнида курул осиб олишга ҳақки йўк эди; бешинчиси – унинг овида, куш овими ёки куён овими, барибир, катнашган хар бир киши унинг навқари ҳисобланган; Буни туркий ифодада шундай келтиришган: «Бурна кўзлаган ва тувушкон жарқалаган онинг жарқасидин чикмасун»; олтинчиси – у бутун мўгул улусининг амири ҳисобланган, фармонларда уни «Мўгул улусининг сардори» деб ёзишган; еттинчиси – девонхонада тўрда ўтирган, қолган беклар нарида, ундан бир ёй ўлчами узокрокда икки тарафда ўтиришган. Чингизхон томонидан Уртубуга берилган еттита имтиёз мана шулар.

Амир Буложи Туглук Темурхонни калмоқлар юртидан олиб келиб, айтиб ўтганимиздек, хонлик тахтига чиқарган пайтда, Туглук Темурхон буларга яна иккита имтиёз кўшган эди, шу билан улар тўққизта бўлди; Биринчиси – у хоннинг руҳсатисиз, мустақил кўшин амирини мансабидан тушириш ёки шу мансабга тайинлаш ҳукукига эга эди; иккинчиси – амир Буложи авлодлари тўққизта гуноҳ қилмагунларича ҳеч қандай жазога тортилмасди. Улардан бирортаси тўққизта гуноҳ иш қилса, уни сўрок қилинадиган жойга икки яшар отга миндириб олиб боришади. Хурмат юзасидан от оёғи остига тўққизта ок нават тўшади, унинг сўзларини хонга барлос уругидан бўлган амир, хоннинг сўзларини эса унга арқанут уругидан бўлган амир етказишади. Мана шундай сўрокдан кейин борди-ю унинг тўққизта гуноҳи исбот топса, у ўлим жазосига лойиқ деб ҳисобланади – унинг бўйин томирини кесишади, халиги иккита амир уни икки тарафдан тутиб туришади. Унинг баданидаги бутун қони оқиб чиқиб, ҳалок бўлгач, икки амир дод солиб, уни олиб кетишади.

Туглук Темурхон тўққиз имтиёзни тасдиқлайдиган фармонга имзо чекди. Мен Туглук Темурхоннинг ўша фармонини кўрганман, у отамга боболаридан мерос қолган. Фармон Шоҳибекхоннинг қалаёнли даврида йўқолди. У мўгул тилида, мўгул ёзувида, тўнғиз йилининг баҳорида, Кундузда битилган эди. Шунга асосланиб, Туглук Темурхоннинг

хокимияти Кундузгача чўзилган деб хисоблашарди. Хоннинг хаёти хакида ҳеч ким ҳеч нарсa билмайди, бироқ мен ушбу «Тарих»да у ҳақда «Зафарнома»да нима битилган бўлса, ҳаммасини келтирдим.

Амир Буложининг ўгли амир Худойдоднинг уринишлари орқасида Хизр Хожахон амир Камариддиннинг дахшатли тазйикларидан омон қолиб, хонлик тахтига ўтиргач, ўз падари бузруквори кўллаган удумларни тиклади, амир Худойдод ишларини изга туширишда жонбозлик кўрсатиб, айтиб ўтилган тўқкизта имтиёзга яна учтани кўшди. Шу билан имтиёзлар сони ўн иккитага етди. Биринчиси шуки, тўю-зиёфат кунлари хоннинг ясовули билан амир Худойдоднинг ясовули от устида ўнг тарафда май солинган катта идиш ва хоннинг қадахини тутиб туришлари керак. Иккинчиси – фармонга муҳр босиш ҳукуки: фармон тугаган жойга амир Худойдод, ўша сатрнинг бошига хон муҳр босишади. Мана шу ўн иккита имтиёзлар ҳақидаги фармон остига Хизр Хожахон ва Амир Худойдод номига имзо чекди.

Амир Худойдод вафотидан кейин ўн иккита имтиёз унинг ўгли амир Муҳаммадшоҳ кўрагонга ўтди. Амир Муҳаммадшоҳ оламдан ўтгач, унинг ака томондан жияни амир Саид Али кўрагонга ўтди. Ундан Хайдар мирзо кўрагонга, Муҳаммад Хайдар мирзодан эса унинг ўгли Муҳаммад Хусайн мирзо кўрагонга ўтди, у Муҳаммад Хайдарнинг, яъни, фақирнинг отаси бўлади. Одамлар мени кўпроқ Мирзо Хайдар сифатида танишади. Отам шаҳид бўлгандан сўнг (Илоҳо гўрига нур ёгилсин) амаким Саид Муҳаммад мирзо шаҳид Султон Саидхонга уланди. Шаҳид Саидхон (Аллоҳ унга жаннатдан жой ато қилсин) амакимга ўша имтиёзларни берди. Бу ҳақда «Тарихи Рашидий»нинг иккинчи китобида ёзилган.

Чингизхон даврида, 625 (1227-1228) йилда асос солинган мана шу имтиёзлар Султон Саидхоннинг вафоти ва амакимнинг ўлдирилишигача, яъни 940 (июл-август 1533) йил муҳаррам ойигача амал қилиб келди.

Султон Саидхон оламдан ўтгач, хонлик тахтига Султон Рашид ўтирди. У ота-боболари ўрнатган тартибга барҳам бериб, уларни тесқариси билан алмаштирди.

Ул Худойи вожибул вужудга чексиз ҳамду санолар бўлсинки, менга навбат келганда, мени бировларга бўйин эгишдан, хонларга муҳтож бўлишдан асради. Ҳеч бир имтиёзларга ҳам қуним қолмади! Ё қодир Худо, иноят ва раҳматининг чек-чегараси йўқ. Агар бирор бандага тавфиқ ато қилсанг, у бу дунёнинг меҳнатидан, охирагининг азоб-уқубатидан халос бўлгусидур! Бу фақир банданги зоҳиран қараминг бирла бировга муҳтож қилмадинг, ботинан ҳам ўз муҳаббатингга гирифтор қилгайсан.

Назм:

Илоҳо, барчани мендан совутгил,
Жумла жаҳон аҳлин йироқроқ тутгил.
Дунё ишвасига махлиё этма,
Кўнглум ҳарамидан ҳеч нари кетма.

Йигирма еттинчи фасл. Муҳаммадхон баёни.

Мухаммадхон Хизр Хожохоннинг ўгли бўлади. Хизр Хожохоннинг бундан бошқа ҳам ўғиллари бўлган. Улардан – Шамъи Жахонхон, Накши Жахонхон ва бошқалар. Эсан Бугахондан сўнг, Туглук Темурхондан ташқари мўғуллар юртида Чигатой хонларидан ҳеч ким қолмади. Бу ҳақда айтиб ўтилди. Туглук Темурхондан кейин амир Камариддин Хизр Хожохондан бошқа барча авлодларни йўқ қилди.

Бу ҳақда ҳам айtilди. Хизр Хожохондан кўп ўғил ва набиралар қолди. Улар ҳақидаги муфассал маълумотлар мўғулларнинг ишончли манбаларида қолгани қолмаган. Умуман менга хоннинг бевосита ота-боболари ҳақидаги маълумотларгина маълум, уларнинг аммавачча, холаваччалари ҳақида ҳеч бир маълумот йўқ. Хизр Хожохоннинг фарзандларидан фақат Мухаммадхон ҳақидагина эслатилади, ҳолос, мўғул хонлари авлоди у билан барҳам топган.

Мухаммадхон яхши, мусулмон, адолатли улуг хон бўлди. Унинг Худо ярлакаган замониди мўғул улусининг катта қисми мусулмон бўлди. У мўғуллар орасида ислом динини тарқатишга каттик саъй-ҳаракатлар қилди. Масалан, бирорта мўғул салла ўрамаган бўлса, унинг бошига така михини қоқишганлари ҳақида маълумотлар бор. У мана шундай ишларнинг қўпини қилган (Аллох уни раҳматига олсин).

Мўғулларнинг нақл қилишларича, Амир Худойдод ўз қўли билан олти хонни тахтга ўтказган. Шулардан бири мана шу Мухаммадхондир.

Мухаммадхон Чодирқўл довонининг шимол тарафида бир раббат қурдирган, унда шунақа катта тошларни ишлатганки, бундай тошлар Қашмир иморатларидан ўзга ерда ишлатилмаган экан. Раббатнинг баландлиги йигирма газ арқиб бор. Унинг дарвозасидан кириб, олдинга қараб ўттиз газ юрсангиз, баландлиги тахминан йигирма газ қеладиган гумбаз чиқади. Гумбаз олдида ўтиш йўлаги бор, гумбаз атрофида ўртача қатталиқдаги қулай хужралар қурилган. Раббатнинг қарбий тарафида баландлиги ўн беш газ қеладиган масжид қад қўтарган. Бинода ўттизга яқин уланиш қўқлари бўлиб, булар бари тошдан қилинган. Барча эшикларининг устига яхлит қарсанг тош қўйилган, Қашмир иморатларини қўрмағунимча бу қурилма менга қояда қайратли бўлиб қўринган эди. Чодирқўл довонини ўша раббат номи билан Тошраббат довони ҳам дейишади.

Мухаммадхон даврида Мовароуннаҳрда Шохрух мирзонинг ўғли олим Мирзо Улугбек ҳукмронлик қилган, у «Зижи Қўрагоний» қадвали ва қарсақхонаси билан машҳур. Шохрух мирзо Хуросон ва Ироқ ҳукмдори бўлган. Улугбекнинг тутилган ва ўлган санаси маълум эмас. Агар ўша даврдаги саналарни бир-бирига қиёсласан, унинг тахминан 860 (1455-1456) йилда вафот этгани маълум бўлади (Аллох яхшироқ қилувчидир).

Йигирма саккизинчи қисм. Шермухаммадхон ибн Мухаммадхоннинг баёни.

Мухаммадхоннинг авлодлари ичида Шермухаммадхон ва Шерали Ўғлонлар ҳам бор эди. Отаси Мухаммадхон вафот этган, Шермухаммадхон салтанат тахтига ўтириб, мустанкил хон бўлди. Унинг замониди мамлакатда осойишталик бўлди, халқ қаровон яшади. Уқаси Шерали Ўғлон унинг ҳукмронлик даврида ўн саккиз ёшида вафот этди, хонлик

даражасига етмади. Ундан Увайсхон исмли ўғил колди. Увайсхон билан Шермухаммадхон ўртасида келишмовчилик пайдо бўлди, бу ҳақда куйида зикр қилинади. У

Мухаммадхондан кўра кўпроқ подшоҳлик килди, у ҳам Шохрух мирзонинг замондоши эди.

Йигирма тўққизинчи фасл. Увайсхоннинг ёшлик даври баёни.

Султон Увайсхон – Шерали Ўғлоннинг ўғли. Отасининг вафотидан сўнг у амакиси Шермухаммадхон ёнида бўлди, балогат ёшига етгач, амакиси ёнида хизмат қилиш унга оғир туюлди, у ердан кетиб, ҳар қаерларда макон тутиб юрди. Мўғуллар улусида ўзини баходир ҳисоблаган ва шунга талабгор ҳар қандай йигит унинг ҳузурига борарди. Амир Саид Али, каминанинг мартабали бобокалони ҳам шулар жумласидан бўлган. Мен она томондан Увайсхоннинг чевараси бўламан, амир Саид Али эса ота томондан бобокалоним ҳисобланади. Мана шу амир Саид Али Саид Аҳмад мирзонинг ўғли, Саид Аҳмад мирзо эса Амир Худойдоднинг ўғли бўлган. Шу ерга муносиб келгани учун икки оғиз амир Саид Али ҳақида тўхталмок жоиздир.

Ўттизинчи фасл. Амир Саид Али ва унга тегишли воқеалар баёни.

Зикр этиб ўтилганидек, Амир Худойдод Мўғулистонда хонлар хизматида бўлди. Амир Худойдоднинг ватани Кошгар Чингизхон томонидан унинг боболарига тортиқ қилинган эди. Бу ҳақда Кошгар юрти ҳақида сўз борганда иккинчи китобда гапирилади. Амир Саид Аҳмад дудукланиб гапирарди. Сўзларини у билан суҳбатлашиб ўрганиб қолган кишигина тушунарди. Кулоги ҳам оғирроқ эдики, у билан баландроқ овозда сўзлашиш лозим эди. Падари бузруквори Худойдод уни Кошгарга ҳоким қилиб юборди. Анча муддат Кошгарда ҳукмронлик қилди. Кошгарнинг таникли кишиларидан Хожа Шариф катта обрўга эга эди. Ҳамма одамлар унга ёрдам ва маслаҳат сўраб мурожаат қилишар эди. Хожа Шариф хуштабиат ва зийрак киши эди. У Саид Аҳмад мирзодан норози бўлиб, мирзо Улугбекка илтижо қилиб келди, Улугбек Кошгарни Хожа Шарифга берди. Саид Аҳмад мирзо Кошгардан қочиб, отасининг ёнига келди ва кўп фурсат ўтмай вафот этди. Саид Аҳмад мирзонинг ўғли амир Саид Али бобосининг ёнида эди. Амир Худойдод амир Саид Алини бошқа фарзандларидан зиёд кўрар эди, негаки на бўйи-басти, на куч-қудрати ва жасурлиги, на ақлу фаросати бўйича унга тенг келадигани йўқ эди. Уни «алиф» ҳарфига киёслаб «Саид Али алиф» (Саид Али узун) дейишар эди.

Амир Саид Али Эсан Бугахоннинг кизини ўғли Мухаммад Хайдарга келин қилиб олганида, ҳали бу ҳақда гап бўлади, гўшанга учун миҳни у қоккан эди, буни ўзим кўрганман. Агар бир одам тик туриб, иккинчи одам унинг кифтига чиқиб қўлини узатса, қўли ўша миҳга бир газ чамасида етмай қоларди. Мана шунинг учун ҳам амир Худойдод амир Саид Алини бошқа ўғилларидан кўра кўпроқ яхши кўрарди. Ўша кунлари теурийлар юртидан Аҳмад мирзо деган одам Шохрух мирзо уйидан қочиб келган эди. Унинг ёнида бир синглиси ҳам бўлиб, амир Саид Али унга ошику шайдо бўлиб қолди. Амир Худойдод ва бошқа кишилар орага тушиб, совчилик қилишди. «Мен Мўғулистонда қолишни истамайман, агар у менинг юртимга бирга кетса, унда бу иш мумкин бўлар»

деди. Кўп ўтмай улар Мовароуннахрга, ўз вилоятларига кетишди. Амир Саид Али улар билан бирга ўша ёкка кетди. Улар Андижонга келишгач, Мирзо Улугбек одам юбориб, Ахмад мирзони ўлдиради ва синглисига ўзи уйланади, амир Саид Алини Самаркандда камокка олади. Бир йил камокда ётиб, корин огригига йўликади, ўлар ҳолатга етганида, Мирзо Улугбек табибларни жўнатади. Табиблар уни канча даволашмасин, фойдаси бўлмайди. Шу орада бир киши кимиз олиб келади. Амир Саид Али табиблардан илтимос килади, «Хеч нарса менга фойда бермади, хеч бўлмаса кимиз ичишга рухсат беринглар», дейди. Табиблар шояд табиати кимиздан ором олса, деб кимиздан канча хохласа, шунча беришди. Кимизни ичганиданок согайиш аломатлари кўринди. Эртасига яна беришди, у дарддан фориғ бўлди.

Ўша кунлари Мирзо Улугбек падари бузруквори Шохрух мирзони зиёрат килишга борди. Амир Саид Алининг тузалганини билиб, унга от ва қурол беришни буюрди, уни ўзи билан Хуросонга олиб кетди, мақсади Хуросон халкига амир Саид Алини кўрсатиш ва «Мана, кўриб қўйинглар, Мўғулистонда бизнинг қандай ганимларимиз бор» дейиш эди. Бир куни кечаси Каршида Мирзо Улугбек чодирда эди, чирогбонлар ўша ердан ўтиб боришарди. Чодирдан у кўккисдан амир Саид Алининг ўн тўрт қарич келадиган қамон ўқини кўриб қолади. Мирзо: «У мени отиб ташласа-ю жўнаб кетса, қим унга ҳалакит беради?» деб ўйлади. Кўриб кетган Мирзо дарҳол амир Саид Алини чақириб унга: «Хуросон сафари сизга огирлик килади. Самаркандга қайтиб бориб, обдон ўзингизга келиб олинг. Мен Хуросондан қайтиб келиб, сизни Мўғулистонга жўнатиб юбораман. Сиз Шермухаммадхон билан орамизда то яраш бўлгунигача воситачи бўласиз», деди. Тагин шунга ўхшаш сабабларни айтди-да, уни Каршидан ортга қайтиб кетишига рухсат берди. «Самарканд ҳокими мен қайтиб келгунимгача амир Саид Алини иззат-обрў билан қутсин» деб тайинлаб, унга бир кишини қўшиб юборди. Бирок «Ҳокимга айтгинки, амир Саид Алини камокда ушласин» деб пинҳона буюрди.

Амир Саид Али ўша одам билан Самаркандга келишаётганда унинг авзойидан уни бу ерга иззат-ҳурмат учун келтиришмаётганини сезди. Самаркандга етиб келгач, ҳамроҳ қилинган одам уни бировнинг уйида қолдириб, ўзи ҳоким ҳузурига кетди. Шу заҳотиёқ амир Саид Али уйдан чиқиб, яёв Тошкандга равона бўлди. Ўша одам ҳоким билан бирга келиб қараса, у ерда амирнинг оти, қурол-аслаҳаси, мулозимлари бору, амирнинг ўзи гойиб бўлган эди. Амирнинг мулозимларидан сўрашганда, улар: «Хозиргина яёв чиқиб кетди», дейишди. Қанча қидиришмасин, уни топишолмади.

Амир Саид Али, йўлда қаландарларга қўшилиб, қаландарлар қийимида Тошкандга келди. Қаландарлар уни «Уштур абдол» (Дарвеш туя) деб аташади. Шунинг учун қаландарлар барча озик-овкату буюмларини унинг елкасига юклашарди. Шу тахлит қаландар қиёфасида у Торозга етиб келди, у ерни Ёнги ҳам дейишарди. У ерда «Асхоби қахф» («Гордош дўстлар») сағанасининг шайхи қошига келди У шайхни мўғул тилида «Малик ото» дейишарди, шайх амирни таниди. У Шодика Шайх исмли ўғлига амирга ҳамроҳлик қилишни топширди ва Шодика уни Мўғулистонга, амир Худойдод ҳузурига олиб борди. Шодика амир Саид Алининг энг ишончли мулозимларидан бири бўлди ва «Шодика-вафодор» лақабини олади. Унинг авлодлари ҳозир ҳам бор, бироқ булар у қадар ҳурматга сазовор эмас.

Қискаси, Амир Саид Али ўз мўътабар бобоси хизматида мушарраф бўлган пайтда, Султон Увайсхон амакиси Шермухаммадхон хизматидан бош тортиб, у ердан қозоқлик қилди. Амир Худойдод ўғли амир Саид Алига: «Менимча, сенинг бу ердан Увайсхон ҳузурига кетганинг маъқул, бу ерда ёруғлик кўрмайсан» деди. Амир Худойдод амир

Саид Алига ўзи тенги олтиш йигитни хамрох килиб берди-да, Увайсхон қошига жўнатди. Амир Саид Али Увайсхонга астойдил хизмат килди. Хон уни ўз синглиси Ўрун Султон хонимга уйлантирди. Амир Саид Алининг Увайсхон олдидаги хизматлари буюқдир. Унинг таърифи узун, айримлари хақида Увайсхон зикрида сўз борганда тўхталамиз.

Ўттиз биринчи фасл. Шермухаммадхон билан Увайсхон орасида ўтган воқеалар баёни.

Айтиб ўтганимиздек, Султон Увайсхон амакиси Шермухаммадхон қошидан қочиб кетгач, кўплаб одамлар унга қелиб қўшилишди. У Шермухаммадхондан узок бўлмаган жойларда қазокликка машғул бўлди. Бирмунча муддат у Луб, Катак ва Сарик Уйғурга яқин жойда яшади.

Ўша кунларда у синглиси Ўрун Султон хонимни Амир Саид Алига берди. Нақл қилишларича, у синглисини эрга берган вақтда тўй зиёфатлари учун овга бориб иккита бугуни олиб келган ва ўшаларнинг гўшtidан тўйга таомлар пиширишган. Тўйнинг бошқа жиҳатлари хақида шунга қараб ҳукм чиқарса бўлади.

У ерларда Увайсхоннинг ишлари юришмади. Кейин у Туркистонга кетди. Ўша пайтларда Туркистон ҳукмдори Амир Шайх Нуриддин ибн амир Сор Буга бўлиб, у Амир Темурнинг машҳур саркардаларидан бири эди, Увайсхон ўшанинг қошига борди. Шайх Нуриддин билан Шермухаммадхон ўрталарида ихтилофлар бўлганлиги боис у Увайсхонга қизи Давлат Султон Саганжни берди ва у Шермухаммадхонга қарши ҳаракатлар қилиши шарти билан Увайсхонга мадад кўрсатди.

Увайсхон билан амакиси Шермухаммадхон ўртасида кўпдан бери низолар ҳукм сурардию, кўпинча Шермухаммадхоннинг қўли баланд келарди. Тўқнашувлардан бири мана бундай бўлган эди: Шермухаммадхон Мўғулистоннинг Қизил Қайнағ деган жойида бўлган пайтида, бир куни кечаси, узокдан қелиб Увайсхон Шермухаммадхон қароргоҳига ҳужум қилган. Улар тўрт юз киши бўлишган. Шовқин-сурон кўтарилгач, Шермухаммад ўзини зов ичига отган. Увайсхон, Шермухаммадхон қароргоҳини ўраб олиб, йўлида учраган ҳаммани ўлдириб, уни тонг отгунча излаган. Бироқ харчанд изламасин, у ердаги одамлардан сўраб-суриштиришмасин, Шермухаммадхоннинг изини топишолмаган. Тонг отгач, отларга миниб жўнаб кетишган. Шермухаммадхон зовдан чиққан, одамлари уни ўраб олишиб, кейин Увайсхонни қувиб кетишган, у зўрга қутулиб кетган. Хулласи қалом, Шермухаммад ўз ажали билан вафот этгунига қадар мана шундай таҳликалар барҳам топмади. Шундан кейингина хонлик тахти Увайсхон ибн Шералига насиб этди.

Ўттиз иккинчи фасл. Увайсхон ҳукмронлигининг баёни.

Хонлик навбати Увайсхонга етди. У беҳад такводор мусулмон, олийҳиммат, ўз уругида баҳодирликда беназир эди. Мўгулнинг мусулмонларга хужум қилишларига хон йўл қўймас эди. Калмок кофирлари якин жойда эди, хон уларга қарши мудом уруш олиб борарди. Тез-тез улардан енгилиб турса-да, у адолатли урушни тўхтатолмас, икки марта ўша кофирларга асир ҳам тушган эди. Дастлаб уни Минглок деган жойдаги жангда асирга олишди. Уни тутиб, саркардалари Эсан Тойшининг олдида олиб боришди. Эсан Тойши ўйлади: «Агар у ростдан ҳам Чингизхон наслидан бўлса, менга бўйин эгмайди, менга навардек қарайди». Хонни олиб қилишганда, Эсан Тойши от устида эди. Отдан тушиб, унинг олдида қелди-да, эгилиб таъзим қилди, унга қўл узатмади. Эсан Тойши чуқур эътикод билан эҳтиром кўрсатиб, қўйиб юборди. Хондан, нега Эсан Тойшига қўпол муомала қилдингиз, деб сўраганларида, у шундай жавоб берди: «Агар у ёнимга таъзимсиз қелса эди, унда мен жонимдан кўркиб, албатта унга бўйин эгган бўлардим, лекин у кофирларнинг қадимги одати бўйича менга бош уриб қелди. Шунда ўйладимки, кофирга илтифот қилиш ва эгилиш мусулмончиликка тўғри қелмайди, шу сабабли унга таъзим бажо қелтирмадим». Ўз эътиқодига содиқлиги боис хон фалокатдан омон қолди.

Иккинчи марта хон тагин ўша Эсан Тойши билан Мўғулистон чегарасида жойлашган Пешкент деган ерда урушди. У ерда ҳам мағлуб бўлди. Хоннинг отини ўқ отиб йикитишди, ўзини тутиб олишларига оз қолди. Шунда амир Саид Али отдан тушиб, отини хонга берди, ўзи эса ерга юзтубан ётиб олди. Кофирлар уни ўлган деб ўйлаб, атрофида йигила бошлашди. Улар яқинлашгач, амир ўрнидан сакраб туриб улардан бирини ушлаб олди. У бу уругнинг обрўли қилиларидан бири бўлиб қикди. Унинг совутидан худди боладек тутди-да, амир ўзига ўқиб қелаётган ўқлардан ўша одамни қалқон қилиб қимояланди. Шу алфозда у хон олдида қиёда бораверди. Шу боисдан кофирлар амирга ўқ отишолмади. Совутга ўралиб олган одамни ўзига қалқон қилиб, бир фарсах йўл босди ва Ила дарёсига етишди. Калмокни сувга отиб юбориб, хон отининг қиловидан тутди-да, дарёга тушди. Сув амирнинг қўқрагидан қеларди. Бошқа одамлар сувга гарқ бўлишди, хоннинг оти сузиб қетди. Амир совут қийган хон отининг бошини тутиб, уни дарёдан ўтказди. Ўша қуни дарёда қўп одамлар гарқ бўлишди.

Нақл қилишларича, хоннинг иккита амакиваччаси бўлган: бирининг оти Султон Хусайн, иккинчиси – Лукмон Султон. Бири қизил совут қийган, иккинчиси қўқ совут қийган. Дарёга тушгач, икковлари ҳам чўқа бошлаган. Амир Саид Али бир қўли билан хон отининг қиловини тутиб, иккинчи қўлини чўқаётганлардан бирини қутқазмок умидида узатган, аммо унга қўли етмаган. Сув юзида узок вақт қизил ва қўқ ёқалари лип-лип қўрилиб турганини хон анча пайтгача айтиб юради. Шу воқеадан кейин Увайсхон амир Саид Алига ҳар бир хизмати учун бешта соврин берди. Биринчиси – ўзи яёв қилиб, хонга отини бергани. Иккинчиси – қалмокни тутиб олгани. Учинчиси – бир фарсах йўл давомида уни қалқондек ушлаб боргани. Тўртинчиси – совут қийган хонни Ила дарёсидан ўтказиб қўйгани. Бешинчиси – у хонни тутиб турган бўлса-да, икки марта чўқаётганларни қутқозишга урингани. Кейинчалик хон шундай деган эди: «Мен амирда шундай қатъиятни кўрдимки, агар амакиваччаларимдан бирортаси қўлига илинганида уни ҳам дарёдан ўтказиб қўярди». У ана шу беш хизмати учун беш қавми унга тортиқ қилди. Бири – туркат, иккинчиси – хибат ширанут; учинчиси – Хўтандаги ўзбек қавми; тўртинчиси – доруға қавми; бешинчиси – қуқуфат қавми. Бу қавмлар бари Хўтандадир.

Султон Увайсхон Турфон якинида Эсан Тойши билан жанг килиб енгилди. Хон асир тушди. Эсан Тойши унга: «Бу гал энди сизни шундок кўйиб юбормайман. Озодлик эвазига менга синглингиз Махтумхонни берасиз», деди. Хон синглисини беришга мажбур бўлди, шу билан уни озод қилишди. Айтишларича, хон калмоқларга қарши йигирма бир марта уруш очиб, шундан факат бир мартасида галаба қилган, қолган жангларнинг барчасида мағлуб бўлган (Аллох яхшироқ билгувчидир).

Мавлоно Хожа Ахмаддан кўп бора эшитганим борки, хон беҳад такводор бўлган. Хар йили у Торим, Луб, Катак деган жойларда ёйилиб юрадиган сахро туялари овига чиқиб, ўзи овлаган туяларнинг юнгини ўзи қирқиб, онаси Султон Хотунга олиб келар экан. Онаси ўз кўли билан юнгни йигириб, кўйлак-иштонлар тўқиб берар ва хон уларни хонлик либоси остидан қийиб юрар экан.

Турфонда сув такчил эди. Хон дехқончилик қилар ва экинларни ўзи қаздирган қудук суви билан сугораркан. Мавлоно Хожа Ахмад шундай нақл қиларди: «Хоннинг жазирама иссиқда хизматқорларга қўшилиб, қудукдан сув тортиб, қўзаларда ташиб экинларга қуйганини кўп бора қўрганмиз. Хосили шу қадар қам бўлардики, ҳеч қачон ҳаммаси йигилиб ўн қопга етмасди. Шу ҳосил унга йил бўйи озик бўларди».

Увайсхон Мавлоно Муҳаммад Қосонийнинг муриди бўлган. Мавлоно Муҳаммадни эса ҳазрати Хожа Ҳасан Аттот (Аллох ғўрини мушки анбар ҳидига тўлдирсин) тарбият қилган эди. Хожа тариқат устун Хожа Баҳоваддин Накшбандий ҳазратлари (Аллох ғўрини нурга тўлдирсин)нинг муриди бўлган. Султон Увайсхон ҳукмдор бўлишига қарамай, умри шарифини мана шундай ўтказган. Мана шу адолатли хон замонида амир Худойдод Маккага сафар қилди. Мўғуллар зикрига кўра, Амир Худойдод олти хонни ўз кўли билан хонлик тахтига ўтказган. Биринчиси – Хизр Хожaxon бўлган, у ҳақда юқорида зикр қилинди, кейинчилари Шамъи Жаҳонхон, Накши Жаҳонхон, Муҳаммадхон, Шермуҳаммадхон ва охириги Султон Увайсхон.

Ўттиз учинчи фасл. Амир Худойдоднинг Маккага сафари ва ҳаётининг сўнги кунлари баёни.

Амир Худойдоднинг шонли шажараси ҳақида айтиб ўтдик, бу фаслда эса шарафли умри давомида қечган бошқа воқеалар ва ҳаётининг сўнги лаҳзалари ҳақида сўз юритамиз. Барча мўғуллар амир Худойдоднинг валийлигига шубҳа қилишмайди. У қилган буюқ ишлар, бошқариш тарзи мўғуллар фикрининг тўғрилигини исботлайди. Ишончга сазовор мўғуллардан, ўз отамдан (Аллох ғўрини нурафшон қилсин), амакиларимдан (Аллох ғуноҳларини мағфират қилсин) эшитган эдимки, Амир Худойдод ўзининг амирлиги муддати давомида йигирма тўрт минг хонадон аҳли унинг хизматида бўлган. Амир 765 (1363-1364) йилдан олдинроқдан бошлаб ҳукмронлик қила бошлаган, Маккага эса 850 (1446-1447) йилгача кетган. У тўқсон йил амирлик қилган. Бутун Қошғар, Ёрқанд, Хўтан, Оксув, Бой ва Қусан ихтиёрида бўлган. Шунга қарамасдан, унинг на йилқиси, на отари бўлган, ҳатто гоҳо минишга оти ҳам бўлмаган. Бирор жойга қўчиши керак бўлса, хар гал

унинг якинлари улов олиб келишиб уни кўчириб қўйишган. Юриш пайтларида ҳам шундай бўлган. Барча амирлик ва мамлакат хирожи даромадларини асир мусулмонларни озод қилишга сарфлаган. Ўша пайтларда мўғуллар тинмай Туркистонга, Шош ва Андижонга хужумлар қилиб туришган ва мусулмонларнинг оила аъзоларини, хотинларини асир қилиб олиб кетишган. Амир ўшандай асирларни икки баравар нархга сотиб олиб, уларни йўлга етадиган озик-овкат билан таъминлаб уйларига жўнатган. Бор мол-мулки, асосан, шунга сарф бўлган. Хар сафар у асирлар учун бир неча чодирлар тайёрлаб, кечалари ўша чодирлардан бирининг бурчагидан ўзига жой ажратган ва парда билан тўсиб қўйган, у ерда факат ўтириш ва намоз ўқиш мумкин бўлган, холос. Бутун савобга бой умрини амир шу тахлит ўтказган.

Амир Худойдод хакида жуда кўплаб гаройиб воқеаларни сўзлаб юришади. Шулардан бирини мен Мавлоно Хожа Ахмаддан эшитганман. У шундай деган эди: «Хожа Зоҳид Кошгарий жуда улуг, такводор бўлган. Амир Худойдод мўғулистонлик бир одамни Хожа Зоҳиднинг хотини хузурига Хожа Зоҳиднинг белбогини бериб юборишини сўраб жўнатган. Хотини Хожанинг белбогини бир бегона одам оркали Мўғулистонга бериб юбориб бўлмайди, деб ўйлаб, бошка белбогни берган. Ўша одам белбогни амир Худойдодга олиб келганида, у белбог билан худди мукаддас нарсасдек юзини артган ва шу белбог ростдан ҳам Хожа Зоҳидники бўлса, менга бунинг кераги йўқ», деган. Шундай деб, у белбогни қайтариб юборган. У одам белбогни қайтариб олиб келиб Хожа Зоҳиднинг хотинига берган. Хожанинг хотини хайрон бўлиб, буни эрига айтган. Шунда Хожа Зоҳид хотинини қойиб: «Амир авлиё одамлар сирасига қиради, нега бундай қилдинг?» деган. Кейин Хожа ўз белбогини келтириб бергач, амир белбогни кўлига олиб юзига суртган ва: «Ха, ростдан ҳам бу белбог Хожаники», деган. Амир хакида шунга ўхшаш гаройиб воқеаларни кўп гапиришади.

Жумладан, мана буни ҳам: муборак ёши тўксон еттига етганда амир хажни хавас қилиб қолган. У Увайсхондан қанча ўтиниб сўрамасин, у жавоб бермаган. Амир яширикча Мирзо Улугбекка одам жўнатиб, шундай деб тайинлаган: «Агар Мирзо келса, мен мўғуллар орасига рахна солиб, уларни унга топшираман». Мўғуллар кўпдан бери Мирзога зарар етказиб қилишгани боис уларни босиб олишни кўзлаб юрарди, шунинг учун дархол жўнаган. Мўғулистоннинг машхур мавзеларидан Чу чегарасига етганда, амир Худойдод қочиб, Мирзо Улугбекка қўшилган, мўғуллар бўлса хар тарафга тарқалиб кетишган. Амир Мирзо Улугбек қошига келиб дейди: «Бундай қилганимнинг сабаби шуки, менга хажга боришга рухсат беришмади. Шу ваз билан ёнингизга келдим. Энди бундан нари юришингизга эҳтиёж йўқдир». Мирзо Улугбек ўша ердан амир Худойдод билан бирга орқасига қайтган ва унга ҳурмат-эҳтиромлар кўрсатган. Улар Самарқандга етиб қилишгач, Мирзо Улугбек амирдан илтимос қилиб: «Хеч қим Чингизхон тузукларини сизчалик билмайди. Уларнинг барчаси хакида гапириб беринг, чунки биз хар ишимизда уларга мухтожлик сезамиз» деди. «Биз Чингизхон тузукларини ярамас ҳисоблаб, улардан тамоман воз кечганмиз ва шариат қонунларига риоя қиламиз. Агар Чингиз тузуклари олимлигига қарамасдан, Мирзога маъқул бўлса, шариатни қўйиб, ўшаларга риоя қилмоқчи бўлса, биз Мирзога ўша тузукларни ўргатамиз» деган амир. Мирзо бу сўзларни эшитиб, ҳижолат бўлиб қолган ва бу ҳақда бошка сўз очмаган.

Хуллас, амир Маккага кетиб, ўша ёқда вафот этди. Менинг отам (Аллох гўрини нурафшон қилсин) Хуросонга борганида, бу ҳақда иккинчи қитобда сўз юритилади, у ерда Султон Хусайн мирзонинг амирларидан бири Султон Али барлос исмли, Султон Хусайн жуда кадрлайдиган бир кекса, юз ёшлардаги кишини учратган. Отам ундан унинг

ўзи ва ота-боболари хакида сўраганида, у шундай жавоб берган экан: «Отамнинг исми Шох Хусайн барлос бўлган; у мўгул барлосларидан бўлган. У бу ерга Мўгулистондан гоятда хурматли Амир Худойдод деган киши билан келган». У нуроний чол бу гапларни айтгач, отам бунга кизикиб қолиб, ҳамма гапни батафсил гапириб беришини сўраган. У шундай деган: «Амир Худойдод Маккага кетганда мен ёш бола эдим. Отам у кишига хамрох бўлди, негаки доим у кишининг хизматида эди. Рухсат бўлмагани учун биз Мўгулистондан кочиб келган эдик, Маккаи Муаззамнинг зиёратига мушарраф бўлмагунимизча, шаҳарма-шаҳар кездик. Маккадан қайтиб, бир неча кун йўл юрганимиздан сўнг амир Мадина хакида сўради. «Мадина бошқа томонда қолди» деб жавоб бердик. Амир жуда ранжиди ва деди: «Мен шунча йўлдан машаққат тортиб қолдим. Энди Ҳазрат саллолохи алайхи вассалламнинг равази муборакларини зиёрат қилмай оркамга қайтмайман». У ўз мулозимларига ортикча юқларини бериб қарвонга қўшиб уйга жўнатди, Мўгулистондаги ўғилларига мактуб битиб, ёнига «Аллохнинг қаломини» (Қуръони Карим) қўлғимасини қўшиб бериб юборди. Шу муқаддас китоб ҳозир қўлимда, боболаримдан менга мерос қолган, уни бизнинг уругимизда Аллох марҳамати сифатида тўтиё қилишади. Хуллас, амир Худойдод ва унинг хотини Мадинага равона бўлишди. Менинг отам мени ҳам ўзи билан бирга олди ва биз амир билан бирга жўнадик. Ўзоқ йўл босиб, ниҳоят Мадинага етиб қолдик. Амир Ҳазрат саллолохи алайхи вассалламнинг равази мўътабарларини зиёрат қилишга мушарраф бўлди. Ўша кеча бир қамбағал одамнинг хонадонига қўндик. Кечаси амирнинг ахволи ёмон бўлди. У отам Шох Хусайн барлосдан «Ёсин»ни хатм қилишни сўради. Отам «Маслаҳум» оятига етганда амирнинг нафаси тўхтади. Гаройиб воқеа бўлди, биз хайратда қолдик; тонг отгач, Мадинанинг улуглари ва аҳолиси йигилиб қелиб: «Шу ерда кечаси қимдир вафот этдимиз?» деб сўрашди. Биз, ҳа, дедик. Ҳамма қелиб биздан қўнғил сўрашди: «Бугун тун бўйи пайғамбаримизни тушимизда қўрдик» дейишди. У айтибдики: «Бугун ўзоқдан бир меҳмон мени зиёрат қилмоқ учун қелиб, шу ерда вафот этди. Уни халифа Ўсмон разиоллоху анхунинг қабрлари эътифогига дафн этинглар, деб ҳассаларининг ўқи билан қизик тортилар. Эрталаб бориб қарасак, ҳақиқатан ҳам ўша ерга қизик тортилган экан». Аллохнинг қандай бахтли бандаси эканки, шундай хурматга сазовор бўлипти. Мадинанинг барча улуглари амирни қатта эъзозу эҳтиром билан халифа Ўсмон разиоллоху анху қабрининг оёқ томонига дафн этишди. Кейинги кеча амирнинг хотини ўз омонатини топширди. Уни амир ёнига дафн қилишди». Султон Али барлос шу ерга етганда отам жуда хурсанд бўлган. У хурсандчилиги сабабини сўраганида отам: «Ана шу Амир Худойдод менинг бобоқалоним бўлган, деб жавоб берган. Султон Али барлос ўрнидан туриб, отамни бағрига босиб, шундай деган: «Мен айтган гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат. Мўгулистонда амирнинг вафоти хақида ҳеч қим ҳеч нарса билмайди, биз у ердан қайтиб биров Ироқда яшаб қолдик, кейин Хуросонда қолиб қетдик. Ҳеч қим Мўгулистонга бу ҳақда хабар бермаган. Аллохга шуқурки, парвардигори олам амирни қандай шараф билан ярлаганини мен сизга айтиб бердим». Амир Худойдод хақида шунга ўхшаш ҳикоялар мўғуллар ўртасида оғиздан оғизга ўтиб юради. Амир Маккага кетгач, Увайсхон амир Худойдонинг мансабини унинг қатта ўғли Муҳаммадшоҳга берди.

Ўттиз тўртинчи фасл. Султон Увайсхоннинг шахид кетгани баёни.

Амир Худойдод Маккага кетгач, амир Мухаммадшоҳ падари бузрукворининг ўрнига ўтирганидан сўнг кўп ўтмай Султон Увайсхоннинг ҳам куни битди. Бунинг таърифи шундай: Темур хонларидан Сотукхон исмли одам бўлган. Амир Темур ўрнатган тартибга кўра, хонлардан бирини хонлик тахтига чиқариб, уни шаҳарнинг девор билан ўралган маълум бир ерига жойлаштиришган. Хозир Самарканддаги ўша жой «Хаёти хон» (Хон саройи) деб аталади. Бу жой катта майдонни эгаллаган (бир неча мавзелардан иборат бўлган), ҳар бир мавзенинг ўз номи бўлган. Шулардан бири «Хавзи бўстони хон» («Хон богининг ховузи») бўлиб, Самарканднинг машҳур мавзеларидан бўлган. Кискаси, Амир Темур даврида шу мавзеда Суйурготмишхон истикомат қилган. Амир Темурнинг Ирокка юриши даврида у ҳам бориб, ўша ёқда вафот этган. Ундан сўнг «Хаёти хон»га Султон Махмудхонни қўйишди. Амир Темурнинг барча фармонлари мана шу икки хон томонидан, мана бундай тартибда тузилган: «Суйурготмиш ёрлигидан Амир Темур Кўрагон сўзум». Мирзо Улугбекнинг фармонлари ҳам худди шу тахлит Сотукхон томонидан тузилган. Мирзо Улугбек Сотукхонни «Хаёти хон»дан узоклаштириб, ўрнига бошқани хон қилди ва Сотукхонни Мўғулистонга жўнатиб юборди.

Увайсхон Исиккўл яқинидаги Якобулунг деган жойда бўлган. Мен Мавлоно Хожа Аҳмаддан эшитган эдим, у киши шундай деган эди; «Менинг Хожа Абдулкарим исмли амакиваччам бор эди. У Увайсхон билан жуда яқин бўлган, у айтиб берган эдики, бир жума куни, жума намозидан олдин Увайсхон гусл қилган, сочини олдирган, кейин сўраган: «Менинг бу топ-тоза бошим нимага лойикдир?». У, подшолик тожига лойикдир, деб жавоб берган. Хон бўлса: «Йўқ, у шаходатга лойик» деган. Шу ҳақда гаплашиб туришганда бир одам келиб, Сотукхон келганлигини хабар қилган. Хон дархол ногора чалиб, одамларни тўплашни буюрган, ўзи эса кийинишга ва яроғ-аслаҳаларини тақишга киришган. Атрофдаги тобе кишилари бир зумда тўпланишган ва душманга қарши жўнашган. Ораларида битта арик бўлган, лашкарлар бир-бирларига яқинлашишганда хон отда етиб келган ва арикдан сакраб ўтмоқчи бўлган, аммо отнинг олдинги оёқлари арикнинг нариги қирғоғига тиралиб қолиб, нарига ўтолмай қолган. Унинг Жақир исмли қайтовул қавмидан бир мулозими бўлиб, у аввал Мухаммадшоҳнинг мулозими бўлган ва ўқни шундай зўр отар эканки, улусда бунга тенг келадигани бўлмаган. Шунинг учун хон уни амир Мухаммадшоҳдан сўраб олган. Хон ариққа йиқилган вақтда Жақир етиб келиб, уни ганим ҳаёл қилиб, хоннинг қорнига ўқ отган. Қорнига ўқ теккач, хон қалқанчасига йиқилган. Жақир хонни таниб қолиб, унга ўзини отган. Бу хабар Сотукхонга етган, у келиб, отдан тушиб, хоннинг бошини қучоғига олган. Илиниб турган жони шу фурсатда узилган.

Мўғул улуси тарқаб кетган, Сотукхонга бўйин эгмаган. Сотукхон Мўғулистонда қолмай, Қошқарга кетган. У ерда амир Худойдоднинг набираларидан бири Қароқул Аҳмад мирзо Сотукхонни ўлдирган. Кўп ўтмай Мирзо Улугбек ўша ёққа қўшин жўнатган. Қароқул Аҳмад мирзони тутиб, Самаркандга олиб кетишган ва икки бўлак қилиб ташлашган. Ўттиз бешинчи фасл. Увайсхон шахид бўлгандан кейин Эрсаннинг мағлубияти баёни. Увайсхон шахид бўлгач, мўғуллар тарқаб кетишади. Сотукхон ўлдирилгач, улар бироз хотиржам бўлишади. Увайсхондан Юнусхон ва Эсан Бугахон исмли икки ўғил қолди. Ўшанда қаттаси Юнусхон ўн уч ёшда эди. Амирлар ўртасидаги қелишмовчилик туфайли

амир Худойдоднинг хурматли одамларидан бўлган Эрзан борин ва Мирак туркман амирлари курол-аслахалари билан Муҳаммадшоҳдан кетишди-да, Юнусхонга кўшилиб, фитна кўзгашди. Худди шу тахлит бошқа гуруҳ Эсан Бугахонга бирлашди. Амирларнинг кўпчилиги Эсан Бугахон тарафида бўлгани боис Юнусхон тарафидигилар ортик Мўғулистонда қололмадилар. Эрзан борин билан Мирак туркман ўттиз минг уйлик мўғулларга бош бўлиб, Юнусхонни ҳам олиб, Самаркандга кетишди. Эсан Бугахон бошқа мўғуллар билан бирга Мўғулистонда қолишди.

Ўттиз олтинчи фасл. Юнусхон билан Эрзаннинг Самаркандга, Мирзо Улугбек қошига қилган сафарлари баёни.

Мирзо Улугбек Эрзан борин билан Мирак туркманнинг келишаётгани хабарини эшитгач, уларни кутиб олмак учун Самарканддан чиқди. У мўғулларни озик-овкат билан таъминлашга ваъда берди ва «Хар бир оила қалъага алоҳида-алоҳида бўлиб қирсин ва озик-овкат олиш учун рўйхатга ёзилсин» деди. Хар бир мўғул оиласи озик-овкат олиш умидида бошқалардан ажралиб, қалъага алоҳида қирди. Улар бошқа дарвозадан чиқишганида уларни у ерда бир гуруҳ одамлар кутиб туришарди – оила бошлигини ўлдириб, ахли авлодини асир олишди. Қалъага қирган одам у ердан ортик қайтиб чиқмади. Мирзо Улугбек шу тахлит ишни тинчитди. Юнусхонни эса қўлга тушганларнинг бешдан бир қисми билан отаси Шохрух мирзо ҳузурига жўнатди. Уни Шохрух мирзо ёнига қелтиришганда, у ўғли Мирзо Улугбекдан хонни бошқа асирлардан ажратиб, рисоладагидек муомала қилмагани учун ранжиди. Хонга оталарча меҳрибонлик кўрсатиб, уни Мавлоно Шарафиддин Али Яздий қўлига топширди, хон ундан кўплаб билимларни ўрганди. Мавлоно хон шарафига кўплаб шеър, қасидалар, унинг исмига муаммолар битдики, мана бу сатрлар ҳам шулар жумласидандир:

Хой «Хитодан хон қелди» деб айтган инсон,

Уйинг қуйгур, бундай дегин, жон қелди, жон!

Бир сўз билан айтганда, Мавлононинг ҳаётлик пайтида Юнусхон унинг хужрасида ўн икки йилни бирга ўтказди ва ундан беҳисоб билимларни ўрганди. Мавлоно вафот этгач, хон Язддан Ирок, Форс тарафларига сафарга жўнади. Йигирма беш ёшгача хон Мавлоно Шарафиддин Али Яздий хизматида бўлди. Қирк бир ёшида Мўғулистонга подшоҳ бўлди, бу ҳақда хали сўз юритамиз, иншооллоҳ.

Ўттиз еттинчи фасл. Эсан Бугахон ибн Увайсхоннинг хонлик даври баёни.

Эрзан борин билан Мирак туркман Юнусхонни Самаркандга олиб кетишгач, бутун Мўғулистон Эсан Бугахон тарафига ўтди. Барча амирлар унинг хизматида бўлишди. Эсан Бугахоннинг иши маромига етди. Бу ишда амир Саид Али айникса жонбозлик кўрсатди. Хон тахтга ўтиргач, амир Саид Али Қошгарга юриш қилишга хондан ижозат сўрайди, чунки, юқорида зикр қилинганидек, Хожа Шариф Қошгарий Қошгарни Мирзо Улугбекка топширган ва амир Саид Алининг отаси амир Саид Аҳмадни қувиб юборган эди. Мирзо Улугбек Қошгарга амир Султон Малик дўғлатни ҳоким қилиб юборган, ундан сўнг Хожи Муҳаммад Шоистани, ундан кейин эса Пирмуҳаммад барлосни юборган эди. Амир Саид Али Эсан Бугахонга шундай дейди: «Хозир Қошгарга юриш қилишимнинг айна пайти. Боболарим пойтахти ўн тўрт йилдан бери қўлдан чиққан эди, энди қайта қўлга қиритиш учун тиришаман, агар қадимги мулкимизни қайтиб олмасак, биз бутунлай шарманда бўламиз». Хон бунга рухсат берган.

Ўттиз саккизинчи фасл. Амир Саид Алининг Қошгарга юриши ва Қошгарни олиши баёни. Ўша кунларда Манглай Субенинг катта қисми дўғлатлар тасарруфида бўлиб, Андижон билан Қошгар Самарканд ҳукуматига тобе бўлган.

Иссиққўл худуди хар хил тўқнашувлар оқибатида вайрон бўлган эди. Колган худудлар асосан дўғлат амирлари кўлида бўлган. Ўша пайтда Оксув, Кусан ва Бойда амир Саид Алининг амакиваччалари ўтиришарди. Амир Саид Али Оксувга келиб, у ерда ахли аёлини колдирди-да, ўзи Кошгарга жўнади. Бу ҳақда хар хил гап-сўзлар юради. Амир Саид Али Оксувга келганида у ва унинг амакиваччалари Одил Мўмин мирзо ва Саид Мухаммад мирзо ораларида низо чикди. Охир-оқибат унинг кўли баланд келди ва кариндошларидан кўпи ўлди. Ушбу воқеа таърифида тескари миш-мишлар ҳам бўлган, биз булар ҳақида тўхталиб ўтирмаймиз. Бу гап-сўзларнинг мазмуни шуки, кариндошлари устидан кўли баланд келгач, амир Саид Али Кошгарга йўл олди. Унинг хизматида етти минг киши бўлган. Улар Кошгар чегарасига етишганда Хожи Мухаммад Шоиста унга қаршилиқ кўрсатиш учун ўттиз минг отлик ва пиёда лашкари билан Кошгардан чиқиб, уч фарсахлик масофадаги Учбарханга келди. Лекин амир Саид Алининг дастлабки хужумидан кейинок улар қочишди. Мўгул чигатойни қувиб етди, чигатой эса, мўгул унга зарба бергани захоти қуролини ташлаб, ёрдамга чақирди, шунинг учун жанг «Солой бегим» номини олди, бунинг маъноси: «О, бегим, қуролимни ташлаяпман» дегани. «Солой бегим» жанги ўша худуддаги энг машхур, тарихий жанглардан бўлиб қолган.

Кошгар ахли, қочоқлар қалъага бекинишди, амир Саид Али қалъа ташқарисида қолган ҳамма нарсани талон-тарож қилиб олиб кетди. Янаги йили у бугдой пишиги пайтида тагин келди, ҳеч қим унинг олдига чиқишга журъат этолмади. Хожи Мухаммад Шоиста қалъага қамалиб олди. Амир Саид Али Кошгар теварани талаб, Кошгарнинг Алоқу деган энг мустаҳкам қалъаларидан бирини қамал қилиб, жанг билан эгаллаб, кўлига илинган ҳамма нарсани олиб, орқасига қайтиб кетди.

Хожа Шариф Самарқандга Мирзо Улугбек қошига қўмақ сўраб борди. У Мирзо Улугбек ёнида бўлган ўша қунларда, бир қуни Мирзо ундан: «Кошгарда эшаклар борми?» деб сўради. Хожа Шариф «Кошгарга чигатойлар қелганларидан бери улар қўпайиб қолишди» деб жавоб берди.

Хожа Шариф ўтиниб сўрайвергач, Мирзо Улугбек Кошгарга Пирмухаммад барлосни юборди ва Хожи Мухаммад Шоистани Мирзо Улугбек Самарқандга қелтирди.

Пирмухаммад барлос Кошгарда пайдо бўлгач, халқ унга Пирмухаммад банги деб от қўйди, ундан ҳеч қандай фойда бўлмади. Хожа Шариф чигатойларга ишонмай қўйди. Учинчи йили амир Саид Али яна Кошгарга юриш қилди. Кошгар аҳолиси Хожа Шарифни икки йилдан бери қонимиз қўлдан қетаяпти, агар бу йил ҳам шундай бўлса, Кошгарда қахатчилик бўлади, деб айблашди. Саид Али Кошгарга яқинлашганда шаҳар халқи Пирмухаммад барлоснинг қўлларини боғлаб, амир ҳузурига олиб келди. Амир Саид Али Пирмухаммаднинг ҳаётлик қибосини ечиб, унга қабан қийдирди. Кейин Кошгарга қириб, ҳақиқат ва адолатни қарор топтирди, халқпарвар бўлиб, зўравонлиқларга қарам берди. Йигирма тўрт йил у ерда қуносиб қарзда ҳуқуқронлиқ қилди, қобдончиликка қатта эътибор берди. Бу ҳақда ҳозиргача гапиришади. Шу қавр қобайнида амир қавлат тузумини яхшилаш, қорқончилик, қорқачилиқни қивожланқирини ҳақида қамхўрлик қилади. Амир Саид Алидан уч ўғил ва икки қиз қолди, ўғилларидан қирин – Мухаммад Қайдар қирзога, яъни қаминанинг қобосига қолган қерос қир юз йигирма минг қўйдан иборат бўлган.

Қен машхур савдоқар, қавқодор, адолатпарвар инсон Хожа Қахриддин Орқужийдан эшитганим қорқи, амир хар йили уч ой қишда овга қикарқан. Овга қават қангчиларни қалб қиларқан.

Қошқарувчилари қанча одами ов пайтида озик-овқат билан таъминлаёлса, у шунча

одамни ўзи билан бирга оларкан. Шу уч ой ичида амир Саид Али хар бир манзилда хар бир кишига етадиган килиб ун, гўшт бераркан. Шундай кунлар ҳам бўларканки, беш юзтагача қўй ва шунга мувофик пичан ва арпа сарф килинаркан. Баъзи йилларда унинг хизматида уч мингтагача одам банд бўлиб, амир уларнинг хаммасини озик-овкат билан таъминларкан. Лашкари кишлогида тўхташини манзилгохлар аҳолиси Худодан илтижо килиб сўраркан, чунки лашкар шу якин атрофда тўхтаса, ерлик аҳолига амир қўплаб егуликларни хайрия киларкан.

Хожа Фахриддиннинг гувоҳлик беришича, бир куни Ортуж деган жойда тўхташибди. Ов бошлиги (мири шикор) бир аёлга ун бериб: «Нон ёпиб бер, сенга олти нондан бирини бераман» деган. Аёл нонни ёпиб келиб, бошликнинг олдига қўйиб, ваъда килинган хакини сўрайди. Шунда ов бошлиги: «Ўтин, туз, ун – хаммаси мендан, нон ёпган хизматингга хак сўрайсанми?» дейди ва ваъда килинган нонни аёлга бермайди. Амир Саид Али отга минаётганида ўша аёл унинг ёнига келиб, воқеани айтиб арз килди. Амир ўша ов бошлигини чакириб, сўраганида, у бу сўзларнинг ростлигини тасдиқлайди. Амир унга: «Нега нонни ўзинг ёпмай, буни бир факир аёлга юкладинг?» дейди. Шу захоти омбир олдириб келиб, тишларини сугуртиради-да, уларни бошига коктиради. Буни баён килишдан мақсад, амирнинг кандай адолат билан ҳукмдорлик килганини кўрсатишдир. Амир Саид Алининг хайрли ишлари ва ўз ҳисобидан курган масканлари Кошгарда бугунги кунгача сақланиб қолган.

Амир ҳукмронлик килган йигирма тўрт йил мобайнида тагин қатор воқеалар бўлиб ўтдики, булар бақадри имконият, фурсати билан зикр этилажак.

Ўттиз тўққизинчи фасл. Амирларнинг Эсан Бугахонга қаршилик кўрсатганлари ва ўша кунлари бўлиб ўтган воқеалар баёни.

Юнусхон Мовароуннахрга кетгач, бутун мўгул улуси Эсан Бугахонга бўйин эгиб, фармонбардор бўлишди. Шу тарика бир неча йил ўтди.

Балогатга етмаган хон ёшлигига бориб, амирларга беҳурматлик килди. Уйгур қавмидан бўлган турфонлик Темур исмли аллақандай одамни ўзига мулозим килиб, унга хаддан ортик гамхўрликлар кўрсатди. Амирлар Темурнинг юқори мартабага эришиши ва ўзларининг обрўлари пастга урилганидан газабланиб, бир куни йигин пайтида хон ҳузурида Темурни тутиб олиб, бурда-бурда килиб ташлашди ва ўзлари хар ёкка тарқалиб кетишди. Беҳад кўркиб кетган хон ҳам қочиб кетди.

Бу ҳақдаги хабар Кошгарга – амир Саид Алига етгач, у дарҳол Мўғулистонга жўнади ва хонни Оққуёшдан топди. Амир Эсан Бугахонни бир қанча кишилари билан Оқсувга олиб келиб, Оқсувни унга берди. Бу орада мўгул амирларидан хар бири ўз иши билан бўлиб кетди. Амир Мухаммадшоҳ Отбошида ўрнашди. Жияни амир Саид Алининг воситачилиги орқасидаги қанчадан-қанча ваъдалари ҳамда ёзишмалардан сўнг Оқсувга, хон қошига келди ва у ерда умрининг охиригача қолди.

Яна бир амир Каримберди дўғлат Мўғулистон чегарасида, Андижон ва Фаргона

тарафидаги Олабуга деган мавзеда тепалик устига бир калъа курди, хозиргача ўша калъа излари сакланган. Шу ердан у Андижон мусулмонлари устига юришлар килиб турди.

Амир Хакберди бекчиқ Исиккўлдаги Кўйсуйи деган ерда калъа курди. У аҳли аёлини калмоклар зарар етказмасин, деб Исиккўлдаги оролда колдириб, ўзи Туркистон ва Сайрамни талон-тарож килиш билан машгул бўлди.

Чурас ва борин кавмидан бўлган амирлар калмок Эсан Тойшиннинг ўгли Амасанжи Тойши хизматига кетишди.

Калучи, булгачи ва бир катор бошқа кавмлардан бўлган амирлар ўзбеклар юртига Абулхайрхон қошига кетишди.

Кунжи ва бошқа кавмдаги амирлар Мўғулистон чўлларида изгишиб, бебошликлар килиб юришди. Аммо Эсан Бугахон Оксувда қарор топди, унинг хизматига биринчи бўлиб амир Муҳаммадшоҳ келди, кейин барча одамлари тагин унинг ёнига қайтишди. Хон ҳам бўлиб ўтган ишлардан пушаймон бўлиб, одамларига яхши муомала қила бошлади. У

куч-қувватга эришгач, илк марта Сайрам, Туркистон ва Тошкандга юриш қилди. У тўсатдан ҳужум қилиб, бу жойларни тамоман вайрон қилиб қайтди. Бу ҳужум 855 (1457) йилдан илгари бўлган. Яна бир марта худди шу тахлит ўша жойларга ҳужум қилди.

Ўша даврда Мовароуннаҳрда Султон Абусаид мирзо подшоҳ бўлган. У Эсан Бугахонни қувиб, Ёнгиғача борди, бу жой тарихий китобларда Тороз дейилади. Мўғуллар жанг қилмай қочишди, Султон Абусаид мирзо ўз вилоятига қайтиб кетди.

Абусаид мирзо Хуросонни эгаллаб, ўша ёкка қетгач, Эсан Бугахон Андижонга жўнади. Ўша пайтда Абусаид мирзо томонидан тайинланган Мирзо Али Кучак Андижон ҳокими этиб тайинланган ва у Андижон қалъасини мустаҳкамлаб олган.

Хоннинг лашқари шу қадар кўп эдики, Андижон қалъасини уч катор ўраб олиб, ҳамма томондан лаҳм қазишди. Улар ташки қалъани эгаллашди. Арқда Мирзо Али Кучак ёлғиз қолди. Охир-оқибат тухфаю тортиқлар қилиб, сулҳ тузишга мажбур бўлди. Хон Андижоннинг бутун аҳолисини асирга тушириб, ўзи билан олиб кетди. Ўша асирга олинганларнинг авлодлари ҳозир ҳам Қошғар ва Мўғулистонда истикомат қилишади.

Султон Абусаид мирзога бу ҳақда хабар етган пайтда Эсан Бугахонни қайтариш унинг кўлидан келмади, чунки агар Мўғулистонга жўнаганида ҳам Эсан Бугахон

Мўғулистоннинг чекка ўлкаларига кетиб қолган ва Самарқанд лашқари у ёқларга қаролмаган бўларди. Борди-ю, у ёқларга қаролган тақдирда ҳам, Эсан Бугахон ортига қайтганида яна унинг изидан тушар ва бу аҳвол узлуксиз давом этган бўларди. Унга қарши бирор кишини тайинлаб ҳам бўлмасди, Эсан Бугахоннинг қучи ва кўп сонли лашқарига амирликлар бас қилишолмасди.

Шу билан бирга Султон Абусаид мирзонинг Ирокка лашқар қортиш нияти бўлган, аммо Эсан Бугахон туфайли бунга журъат қилолмаган. Кейин у Ирокка киши юбориб, Эсан Бугахоннинг Ирокка қориб қолган ақаси Юнусхонни олиб қелтирди. Юнусхон ҳақида аввал ҳам ёзган эдик, ҳали яна ёзамиз. Уни Эсан Бугахонга қарши жўнатади, икки ақа-ука бир-бири билан низолашиб туришса, давлатнинг чегаралари ҳавфдан ҳоли бўлади, деб ўйлайди.

Хондан ажралиб, ҳар бири ўзи учун қалъа қуриб олган мўғул амирларининг барчаси хонга бўйин эғишмади. Хон ҳам, эҳтимол ўзлари қайтиб қолишар, деган умидда уларга ҳалакит бермади.

Ўша кунлари Абулхайрхон Дашти Қипчокни тўлиғича эгаллади. У Жўжи султонларига ҳужум қилгач, Жонибекхон билан Қирайхонлар ундан қочиб, Мўғулистонга қелишди.

Эсан Бугахон уларни очик юз билан кутиб олиб, Мўғулистоннинг гарбидаги Чу дарёси бўйида жойлашган Кўзибоши деган мавзени берди. Улар у ерда хотиржам истикомат қилиб турганларида Абулхайрхон вафот этиб, ўзбеклар улуси пароканда бўлиб кетди, у ерда катта низолар келиб чиқиб, кўп одамлар Кирайхон ва Жонибекхонлар ёнига кетишди, уларнинг сони икки юз минг кишига етди, уларни «ўзбек-козоклар» деб атаётган. Козок султонларининг ҳукмронлиги 870 (1465-1466) йилдан то 940 (1533-1534) йилгача (тагин ҳам Аллох яхшироқ билади) давом этган, шу даврда козоклар ўзбеклар ҳудудининг катта қисмини эгаллаб туришган.

Кирайхондан кейин Бурундукхон, ундан кейин Жонибекхоннинг ўғли Косимхон бўлди, у бутун Дашти Кипчокни эгаллади, лашкарининг сони минг-минг, яъни миллион киши бўлган. Жўжихондан кейин бу юртларда ундай қучли хон бўлмаган. Ундан сўнг ўғли Мамошхон, кейин Косимхоннинг жияни Тохирхон ҳукмронлик қилган. Тохирхон даврида козоклар сони камайган. Ундан кейин укаси Бўйдошхон ҳокимият тепасига келди, аммо Бўйдошхон даврида козоклар сони йигирма мингга тушиб кетган. 940 (1533-1534) йилдан кейин Бўйлашхон ҳам вафот этган, бу ерларда козоклар умуман қолмаган. Хуллас, Эсан Бугахон давридан бошлаб Рашидхон давригача мўғуллар ва козоклар ўртасида дўстлик ва иттифоклик ҳукм сурган, лекин Рашидхон буни бузган. Бу ҳолат Рашидхон ҳаёти лавҳалари ёритилганда (агар Аллох изн берса) тагин эслатилади.

Киркинчи фасл. Юнусхон ҳукмронлигининг бошланиши баёни.

Султон Абусаид мирзо ибн Султон Муҳаммад мирзо ибн Мироншоҳ мирзо ибн Амир Темур ўзининг барча амакиваччаларидан қолиб қолди. Самарқандни Абдулло мирзо Шерозийдан олиб, Хуросонни эса Мирзо Бобур Қаландар ибн Бойсунгур мирзо ибн Шохруҳ мирзо ибн Амир Темурнинг вафотидан сўнг ўзига қўшиб олди. Абусаид мирзо улуг подшоҳ бўлиб, Темурийлар наслида бошқа бундай подшоҳ бўлмаган. Хуросонни олган, унинг олий мақсади Ирокни қўлга қиритиш бўлиб қолди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Эсан Бугахон туфайли Ирокка юриш қила олмади. Шунда у одам юбориб, Ирокдан Эсан Бугахоннинг акаси Юнусхонни олиб келтиради. Юнусхоннинг Ирокка қетиши сабабини олдин эслатиб ўтдик.

У Юнусхонни Хуросонда Боғи Зогонга жойлаштиради ва унинг шарафига шохона зиёфатлар уюштиради. Улар ўртасида бир қатор шартномалар, мажбуриятлар қабул қилинди. Улардан бири мана бундай: Султон Абусаид мирзо Юнусхонга айтадики: «Амир Темурнинг дастлабки юришида амирлар унга қарагича итоат қилишмаган. Агар у амирларнинг барчасини қатл қилишни буюрганида эди, бу унинг қучига талофот етказган бўларди. Амирлар унга: «Хон белгилангки, биз унга итоат қилайлик» дейишади. Шунда Амир Темур хонликка Суйурғотмишхонни тайинлайди, амирлар унга бўйин эгишади. Амир Темур хонни ўз назорати остида тутайди, туркий фармонлар ва тузуқлар хон номидан тузилади. Суйурғотмишхон вафот этган, унинг ўрнига Султон Маҳмудхон тайинланади. Амир Темурдан кейин то Мирзо Улугбеккача шу тартиб сакланади. Бироқ

хонда «хон» деган номдан ўзга ҳеч бир имтиёзу ихтиёр йўк эди.. Умрининг охирида у асосан Самаркандда истикомат килди. Энди эса, подшоҳлик навбати менга келгач, менинг мустақиллигим шу даражага етдики, менинг ҳеч қандай хонга эҳтиёжим йўк. Мана ҳозир мен сизни фақирлик либосидан халос қилиб, шохлик либосини қийдирдим, сизни ўз она юртингизга жўнатаяпман. Шартим шуки, сиз ўз ўтмишдошларингизга ва ўтган хоконларга ўхшаб: «Амир Темур ва унинг авлодлари бизнинг навқарларимиздир» деган даъвои қилмайсиз. Агар илгари шундай бўлган бўлса, энди бундай бўлмайди. Мен энди мустақил шохман, бошқалар ўзларини менга навқар деб ҳисоблашади. Бундан буён «дўстлик» деган тушунчадан «тобе» ва «хожа» сўзларини чиқариб ташланг, аввалги хонларга ўхшаб: «Темурий мирзоларга» деб ёзманг, балки дўстона ёзишмаларга риоя қилинг. Бундан кейин авлоддан-авлодга шу тартиб ўтсин». Шу сўзлар асосида улар шартнома тузишди. Юнусхон ҳам бунга жон деб рози бўлди. Шу шартларга қасамёд қилишди. Абусаид мирзо Юнусхонга руҳсат бериб, ўша манзилларда яшайтган барча мўғулларни унга қўшиб жўнатди.

Кирк биринчи фасл. Юнусхон ҳаётининг муфассал баёни.

Бундан олдин Юнусхон фаолиятининг дастлабки даври баёни қисқача келтирилган эди, муфассал баёни бундай: Юнусхон ибн Увайсхон ибн Шералихон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Ҳожахон ибн Туглук Темурхон. Унинг таваллуд топган санаси ҳақида аниқ маълумотга эга бўлолмادим, аммо вафот этган санаси ва умр кечирган муддатидан келиб чиқиб, уни 819 (1416-1417) йилда тугилган деса бўлади (Аллоҳга яхшироқ маълумдир).

Отаси Увайсхон шахид бўлгач, у хон бўлди, бироқ укаси Эсан Бугахон ва амирлар ўртасида қелишмовчиликлар юзага келди. Эрсан борин билан Мирак туркман бир гуруҳ мўғуллар билан бирлашиб, Юнусхонни Самаркандга, Мирзо Улугбек қошига олиб кетишди. Ўшанда хон ўн уч ёшда эди. Мўғуллар ҳозиргача вақтни мана шу воқеага боғлаб ҳисоблашади. Бу воқеа хижрийнинг 832 йили (1428-1429 мелодий) содир бўлган. Мирзо Улугбек хонни зикр қилинган тарзда отаси Шохрух мирзо ҳузурига жўнатди. Шохрух мирзо хонга юксак мулозаматлар кўрсатиб, уни Мавлоно Шарафиддин Али Яздий қўлига топширди. Мавлоно Шарафиддин Али Яздий машҳур олим бўлган, ўша даврда на Самаркандда, на Хуросонда, на Ироқда Мавлонога тенг қеладиған олим бўлмаган. Муаммо жанрининг шакли илгари бошқача бўлган, ҳозир одамлар орасида машҳур бўлган «Мутаррази муаммо» рисоласини Мавлоно ёзган. Шу илмга бағишланган «Хулали муаммо» асари ҳам уники. «Зафарнома» муаллифи ҳам Мавлонодир. «Қасидаи бурда» асарига битилган, тасаввуф услубида ёзилган шарҳ ҳам тенгсиздир, бундай шарҳни ҳали ҳеч ким ёзмаган. Булардан ташқари, унинг яна қўлаб асарлари борки, уларни санайверсак, тасвир чўзилиб кетади, мақсадимиз – унинг нечоғлик буюк олим бўлганлигини таъкидлашдир.

Хон Мавлоно қошида йигирма йилни ўтказди ва шундай билимларни эгалладики, унга

хам, ундан кейин хам мўгул хоконлари орасидан бундай инсон чикмади.

Мавлоно хазратлари вафот этгач, хон Язддан Форсга, Озарбайжонга, Казвинга борди. Кўп сафарларда бўлиб, касби оркасидан кун кўрди, Шерозда ватан тутиб, у ерда олимларнинг йигинларида иштирок этди, турли касбларни эгаллаш йўлидан борди, шу боис у Шерозда «Уста Юнус» номи билан машхур бўлди.

Бу орада Султон Абусаид мирзо Хуросонни эгаллаб, Ирокка юриш килиш режасини тузади, аммо Эсан Бугахоннинг Фаргона, Шош ва Туркистонга хавф солиб турганлиги туфайли Ирок юришини тўхтатиб турди. Шунда Султон Абусаид мирзо Шерозга киши юбориб, Юнусхонни олиб келиб турли шартлар ва келишувлар билан, юкорида айтиб ўтганимиздек, уни Мўгулистонга жўнатди. Ўшанда 860 (1455-1456) йил бўлиб, хоннинг муборак ёши кирк бирда бўлган.

Кирк иккинчи фасл. Юнусхоннинг Мўгулистонга келиши баёни.

Аввал баён килинганидек, Мўгулистонда хар бир амир ўз жойини мустахкамлаб олган эди. Амирларнинг юкорида айтилган норозиликлари ва Темур уйгурни ўлдирганларидан сўнг Эсан Бугахон Оксуга келди.

Юнусхон Мўгулистонда пайдо бўлганиданок биринчилардан бўлиб, унга амир Каримберди кўшилди. Ундан сўнг кунжи кавмидан бўлган амирлар, айрим таркок мўгуллар билан бирга хоннинг хизматига киришди. Хон амир Хожи Пир кунжининг кизига уйланди, бу киши ўша пайтда Кунжи хокими бўлган, кизининг исми Эсан Давлат бегим эди. Ундан хоннинг уч кизи бўлган, уларнинг хар бири хакида фурсати билан тўхталамиз.

Иссиқкўлдаги бекчик амирларидан амир Пир Хакберди ўлиб, ўрнига унинг жияни амир Иброхим хокимлик килаётган бўлиб, у хам келиб хонга кўшилди. Шу билан, хон кўл остидаги одамлар сони анча кўпайди. Бирок, айтиб ўтилганидек, амирлар ўзлари хохлаганларидек яшаб келганлари боис, улар хон олдидаги бурчлари кандай эканлигини билишмаган ва бунга риоя килишмаган, хон эса барча холларда уларни кечирган. Шу тахлит бир неча йил ўтди. Юнусхон Кошгарга йўл олди. Амир Саид Али у пайтда кексайиб колган, хатто от устида ўтиришга хам кучи етмасди. У Эсан Бугахонга Юнусхоннинг Кошгарга келганлиги хакида киши юбориб, ўзи Кошгар калъасига беркиниб олади. Эсан Бугахон ўшанда Юлдузда ёзни ўтказаётганди. Юлдуз Мўгулистоннинг шаркий чегарасида жойлашган. Бу хабар Эсан Бугахонга етгани захоти у кўшин тўплайди – олтмиш минг одам йигилади. Юлдуздан чикиб, ўн бир кундан кейин Кошгарга етиб келди. У билан бирга олти минг киши келди, колганлари хали йўлда эди. Амир Саид Али унга кўшилди ва бирга жанг килишди. Амирнинг хизматида ўттиз минг киши бор эди. Кошгардан Оксуг тарафга уч фарсах йўлда, Хонсолор деган жойда жанг бўлди. Нихоят катта кийинчиликлар билан Эсан Бугахон ва Амир Саид Али галаба килишди. Юнусхон кочди. Хоннинг бутун ахли аёли амир Саид Али кўлига тушди.

Ўша пайтда Юнусхон фарзандларининг энг каттаси Мехр Нигорхоним хали амир Пир

Хожининг кизи Эсан Давлат бегимнинг кўлида эмизикли бола бўлган. Амир Саид Али уларни озик-овкат ва улов билан таъминлаб, хурмату эҳтиром кўрсатиб, тўхтатмай Юнусхон ортидан жўнатди.

Юнусхон Мўғулистонга кайтиб келганида, ҳамма одамлари ундан кетиб қолишди. Шу билан у Мўғулистонда қолмай, оиласини қолдириб, ўзи Хуросонга, Султон Абусаид мирзо хизматига кетди. Хон шу даражада фақир ахволда бўлганки, ҳатто Мирзога бирор нарса тортиқ қилишга ҳам қурби етмаган. Юнусхоннинг Буёнқули исмли содиқ хизматкори бўлган. Хон унга ялиниб: «Мен сени қулим деб атай ва тортиқ сифатида Мирзога берай» деди. Буёнқули рози бўлди, хон уни Мирзога ҳадя қилди.

Юнусхон Мирзога илтимос билан мурожаат қилиб, мўғуллар унга ишонч билдиргунларига қадар яшаб туриши учун бирорта вилоятни бериб туришини сўрайди. Мирзо унга Андижон кентларидан бири Еттиқанд деган жойни бериб ўша ёққа жўнатди. Хон жўнаётганида Буёнқули йиглаган. Мирзо, нега йиглаяпсан, деб сўраганида, у ўз аҳолисини юқорида тасвир этганимиздек қилиб айтиб берган. Мирзонинг унга раҳми қилиб, унга от, яроғ-аслаха беради-да, хонга қўшиб жўнатиб юборади.

Қискаси, хон яна Мўғулистонга кайтиб келди. Тарқалиб кетган одамлари қайтадан унинг атрофига тўпланишди. Бу орада Амир Саид Али Қошғарда вафот этди. Амир Саид Алининг Қошғардаги қабри устидаги сағанада 862 (1457-1458) йил – унинг вафот этган йили ёзиб қўйилган. Амир Саид Али вафот этгач, Юнусхон бир енгиллик ҳис этди. Бу ҳақда яна тўхталамиз.

Қирқ учинчи фасл. Отаси Амир Саид Алининг ўлиmidан кейин Қонсиз мирзонинг Қошғарда ҳуқмронлик қилиши ва ишларининг поёнига етиши баёни.

Амир Саид Али бандалиқни бажо қелтирганидан кейин ундан иккита ўғил қолди: улардан қаттаси – Қонсиз мирзо, онаси қурас қавми амирларидан бўлган, иккинчиси – Мухаммад Хайдар мирзо, онаси Ўрун Султон хоним, Юнусхоннинг қоласи бўлган. Мўғуллар удумига қўра амир Саид Алининг қориси қатта ўғли Қонсиз мирзо бўлди. У беҳад доворак ва бағрикенг инсон бўлган. Султон хонимга ҳурмат-эҳтиром ва уқаси Мухаммад Хайдар мирзога меҳр-муҳаббати туфайли у хоним билан Мухаммад Хайдар мирзога Қошғарни ва Янги Қисорни қолдириб, ўзига Ёрқандни қойтахт қилиб олди. Қарчи Мухаммад Хайдар Юнусхон билан Эсан Бугахонга бирдек қиян бўлса-да, аммо амир Саид Али ҳаётлик қайтида унга Эсан Бугахоннинг қизи Давлат Нигор хонимни олиб берган эди. Шу туфайли Мухаммад Хайдар мирзо ёрдам сўраб Эсан Бугахонга мурожаат қилди.

Амир Саид Алининг вафотидан кейин қўп ўтмай Эсан Бугахон ҳам 866 (1461-1462) йилда оламдан ўтди. Хонлик мансаби унинг ўғли Дўст Мухаммадхонга ўтди, бу ҳақда ҳали кейинроқ сўз қоради.

Мухаммад Хайдар мирзо Эсан Бугахонга қув бўлганлиги боис у билан иттифок тузган бўлса, у вафот этгач, ўғли Дўст Мухаммадхон билан иттифок бўлишга интиқди, унинг

аксига акаси Сонсиз мирзо эса Юнусхондан мадад сўради. Шу сабабдан Мухаммад Хайдар Кошгардан кочиби, Оксувдаги Дўстмухаммад қошига борди.

Сонсиз мирзо Кошгарни адолатли тарзда бошкарди. У шундай багрикенглик билан ҳукм юргиздики, ўтган замонлар унинг даврига ҳасад қилса арзирди. У амир Саид Алидан кейин етти йил ҳукмронлик қилди. 869 (1464-1465) йилда у вафот этди. Сабаби бундай бўлган: бир қуни у шикорда отдан йиқилди ва бешта ўқнинг учи қорнининг пастки қисмига қириб кетди. Бу жароҳат тузалмайдиган ярага айланиб кетиб, унинг ўлимига сабаб бўлди.

Сонсиз мирзо вафот этгач, Кошгар халқи Мухаммад Хайдар мирзони олиб қелишди, Дўст Мухаммадхон мирзо эса Ёркандга борди. У Сонсиз мирзонинг хотини Жамол Оғони ўз никоҳига олди. Сонсиз мирзодан икки ўғил – Мирзо Абобакр ва Умар мирзо, Хон Султон хоним исми бир қиз қолган эди. Сонсиз мирзонинг фарзандларини Дўст Мухаммадхон ўзи билан бирга Оксувга олиб кетди. Уларнинг ҳаёти кейин баён қилинади.

Қирк тўртинчи қасл. Дўст Мухаммадхоннинг ҳукмронлик даври баёни.

Эсан Бугахон ўз ажали билан дунёдан ўтгач, ўрнига ўғли Дўст Мухаммадхон хон бўлди. Ўшанда ўн етти ёшда бўлган. Бу йигитча оқил қишилар тоифасидан бўлмаган, қўп ҳатти-ҳаракатлари оқилона эмас, бунинг устига мудом маст ҳолатда юрган.

Назм:

Оқиллар, қочинлар, девона маст бўлди!

Унинг қаландарликка майли бўлган. Ўзига, амирларига қаландарона от қўйиб олган бўлиб, ўзини Шамс Абдол деган, шунингдек, мулозимларини ҳам «қалончи Абдол», «қисмадончи Абдол» деб қақирган. Бироқ у беҳад саҳий бўлган, шу даражадаки, одамлар: Назм:

Жиннига подшолик қолди, дейишган.

Бу ҳолат ростдан ҳам жиннилик бўлган. У етти йил ҳукмдор бўлган. Ўз ҳукмронлиги даврида бир марта Ёрканд ва Кошгарга юриш қилган. Қастлаб Ёркандга борган. Сонсиз мирзо вафот этгач, унинг амирлари қалъа дарвозаларини бекитиб олишади. Хон улардан Сонсиз мирзонинг хотинини талаб қилади. Хотинига қўшиб қатта ўғли Абобакр мирзони қақариб беришган. У ортиқ ҳеч нарса талаб қилмай Кошгарга кетган.

Дўст Мухаммадхон Ёркандга кетгач, Кошгар аҳлининг талабига қўра Мухаммад Хайдар мирзони унинг ўзи Кошгарга жўнатди. Хон Кошгарга қелганда Мухаммад Хайдар мирзо уни қутиб олди. Хон мирзони Янги Қисорга юборди-да, ўзи Кошгарга қириб у ерни тор-мор қилиб талаб, Оксувга кетди. Шу сабабли Мухаммад Хайдар мирзо ундан ҳафа бўлиб, Юнусхондан мадад сўради, бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

Дўст Мухаммадхон Оксувга кетгач, бирмунча муддатдан сўнг қайтиб қелди, синглиси Қусн Ниғор хонимни Абобакр мирзога никоҳлаб берди. Аммо Абобакр мирзо хоннинг бетайинлигидан ҳавфсираб, Кошгарга ҳурматли амақиси Мухаммад Хайдар мирзо қошига қочиби кетди. Хон унинг орқасидан Қусн Ниғорхонимни жўнатди.

Шу вокеалардан кейин Дўст Мухаммадхон отасининг хотинларидан бирини севиб колди, уламолардан никохга фатво сўради. Хеч ким бу никохга, то у еттита уламони ўлдирмагунича фатво бермади. Охири у энг машхур уламолардан бири хазрати Мавлоно Мухаммад Атторни чакириб, маст холда, кўлида шамшир билан: «Эй мулла, мен ўгай онамга уйланмокчиман. Бу равомии ёки йўкми?» деб сўрайди. Мавлоно: «Сенга раво» деб жавоб берди. Хон шу захотиёк никох ўкитади. Биринчи никох кечасиёк отаси тушига киради, гўё у кора отга миниб келади-да: «Эй бадбахт! Бизнинг мусулмон бўлганимизга юз йил бўлди, энди сен ортга кайтиб, кофир бўлдинг!» дейди ва унинг бикинига ўк тикиб олади, кейин отдан тушиб, козоннинг коракуясини кўли билан сидириб олиб, унинг юзига суртади. Хон дахшат ичида уйкудан уйғонади-да, килган ишидан пушаймон бўлиб, дархол чикиб, гусл килади. Бикинида санчик пайдо бўлади, эрталаб бунга безгак кўшилади. Одамлар Мавлоно Атторга: «Сен бунга фатво бердинг!» деб зугум кила бошлашади. Хон: «Мавлонога тегманглар, чунки мен бунгача еттита уламони ўлдирган эдим, кейин Мавлонони келтирдим, бу шўрликнинг бошка иложи колмаган эди» дейди. Мавлоно: «Мен фатво бермадим. Факат: «Сенга раво, чунки сен кофирсан!» дедим» дейди. Хуллас, Дўст Мухаммадхонда зотилжам бошланиб, олтинчи куни ўлди. У йигирма тўрт ёшда эди, шундан етти йилида тахтда ўтирган. У 873 (1458-1469) йилда оламдан ўтди. Хожа Шариф Кошгарий бу санани «Хук мурд» – «Тўнгиз ўлди» сўзларидан топибди. Хондан Кебек Султон исмли ўгил колди. Хон ўлгач, одамлар пароканда бўлиб кетишди. Кандайдир одамлар ўглини Турфон ва Чолишга олиб кетишди. Юнусхон Оксуга келди ва барча одамлар унинг тасарруфига киришди.

давоми бор...